

מאמרים

חוק השבות - משמעויות והשלכות*

ההכרזה במגילת העצמאות על פתיחת שערי המדינה בפני כל יהודי שיקפה את מרכזיותו של נושא העלייה בישראל עם הקמת המדינה. חוק השבות נועד לעגן במשפט את זכותו של כל יהודי לעלות לישראל. על חשיבותו של החוק לא היו עוררין, הוויכוחים שהתעוררו בממשלה ובכנסת במהלך הכנתה וניסוחה של הצעת החוק, התייחסו לתוכנו, לסייגים שייכללו בו וגם מה לא ייאמר בו. דיונים אלה משקפים את עמדותיהם ושיקוליהם של מנהיגי המדינה בשנים הראשונות לקיומה. להלן נבחן את הנסיבות שבהן התקבל חוק השבות תש"י-1950, הגורמים שהשפיעו על תוכנו והשלכותיהם.

כאשר הובא חוק השבות לדיון בכנסת הוא זכה בהסכמת כל המפלגות. חברים מסיעות שונות העלו על נס את חשיבותו ומשמעותו ההיסטורית. ערי ד'בוטינסקי (חירות) אמר: "יום גדול הוא לנו היום הזה". בנימין מינץ (החזית הדתית, פועלי אגודת ישראל) "חוק זה מזמן חיכינו לו", ואריה שפטל (מפא"י) ראה בו את "מגילת הזכויות 'המאגנה כארתה' של מדינת ישראל בשביל העם היהודי".¹ אברהם חיים שאג (החזית הדתית, המזרחי) הציע לשוות לאישור החוק אופי של אירוע חגיגי ולאשר את החוק בעמידה ובשירת "התקווה", ועמיתו לסיעה זרח ורהפטיג, הציע לברך עליו ברכת "שהחיינו", בדומה למעמד שהיה בעת הכרזת העצמאות. החשיבות שייחסו לחוק הודגשה גם בכך שהוא הוצג בפני הכנסת לא על-ידי השר המופקד על יישומו, אלא על ידי ראש הממשלה שתיאר במילים נמלצות את ערכו בקביעת "האופי והיעוד המיוחד שיש למדינת ישראל, כמדינה הנושאת חזון גאולת ישראל".² השופט מנחם אלון אמר על אותו דיון: "מתוך דברים אלה נושבת רוח גדולה, רוח בראשית, של אלה שזכו ולקחו חלק בהקמתה של המדינה ובעיצוב אופיה ויעודה".³

* אני מודה לבני עו"ד אביעד הכהן שהיפנה את תשומת לבי לפסקי הדין הנוגעים לחוק השבות.

1. דברי הכנסת י"ח תמוז תש"י, 3.7.50, כרך 6, עמ' 2042-2047.
2. דבר הכנסת, 6, עמ' 2036, בן-גוריון שפתח את הדיון דיבר על "שני החוקים האלה" - מאחר ותחילה חשבו לאשר את חוק השבות יחד עם חוק האזרחות, אולם הוחלט לאשר תחילה את חוק השבות וחוק האזרחות אושר לאחר מכן. ר' להלן.
3. מנחם אלון, *חוק השבות*, פסק דין ע"ב 2/88. בן שלום נגד ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-12. פ"ד מ"ג (4) 221.

לכאורה אין תימה בתשומת הלב הרבה שזכה לו חוק השבות. לאחר מאבקו הממושך של היישוב בשלטונות המנדט על פתיחת שערי הארץ לעלייה יהודית חופשית, מערכה שנראתה זהה עם המאבק על המדינה, ניתן היה לצפות שעם כינון המדינה יבטלו כל ההגבלות על העלייה. בן גוריון אכן הדגיש את מרכזיותה וחשיבותה של העלייה, ואת משמעותו הייחודית של החוק. "חוק השבות הוא מחוקי השתיה של מדינת ישראל – – חוק זה קובע העקרונות הממלכתי אשר בכוחו הוקמה מדינת ישראל".⁴

"חוק השבות" נתקבל בתמוז תש"י – יולי 1950, שנתיים ויותר לאחר הקמת המדינה, עיתוי שמעורר תמיהה – שהרי אם אומנם היה חוק זה 'מחוקי השתיה' של המדינה, כפי שהציגו בן-גוריון וכפי שהשתמע מדבריהם של חברי הממשלה והכנסת, מדוע לא חוקקו אותו קודם לכן, סמוך להקמת המדינה? זאת ועוד: החוק נועד לעגן במשפט את זכותו של כל יהודי לעלות ארצה ולסייג מקרים שבהם תימנע זכות זו. שאלת הסייגים לחוק עוררה ויכוח בעת הדיון על הצעת החוק. היו חברי כנסת שהתלבטו בסוגיה העקרונית האם ראוי למנוע מיהודים לממש את זכותם לעלייה, אחרים התווכחו על המקרים בהם יחולו הסייגים. בעקבות זה עולה השאלה – כיצד התמודדו רשויות השלטון עם הבעיות הרבות והסבוכות של העלייה הגדולה בטרם נתקבל חוק השבות? שהרי בפרק הזמן שעבר עד לחקיקת החוק עלו מאות אלפי עולים. האם מגילת העצמאות מילאה את מקום החוק?

בהכרזה על הקמת המדינה בה"א באייר התש"ח, (15.5.1948) נאמר כי "מדינת ישראל תהא פתוחה לכל יהודי", ובישיבתה הראשונה של מועצת המדינה, יום לאחר כינון המדינה (ב"ב 16 במאי) נתקבלה החלטה במסגרת 'פקודת סדרי השלטון מס' 1, 1948' שהסירה את ההגבלות שהציב שלטון המנדט הבריטי על העלייה היהודית.⁵ לכאורה בהעדר כל הגבלה חוקית על העלייה הייתה זכות זו לכל יהודי גם לפני "חוק השבות". ההצהרה שניתנה במגילת העצמאות הכירה בכך במפורש. אם כך מה בא להוסיף חוק השבות?

על התוקף המשפטי של מגילת העצמאות אמר בית המשפט העליון בשנת 1948: "מגילה העצמאות באה לשם קביעת העובדה של יסוד המדינה והקמתה – – היא מבטאת את חזון העם ואת האני-מאמין שלו, אבל אין בה משום חוק קונסטיטוציוני הפרוסק הלכה למעשה בדבר קיום פקודות וחוקים או ביטולם".⁶ הווה אומר, מגילת העצמאות הייתה בגדר הצהרת עקרונות אשר המדינה מבטיחה קבל עם, שישמשו למחוקקיה הנחיייה והשראה, אך ההצהרה לא באה במקום החוק.⁷ אף בן גוריון עצמו הודה שהכרזת העצמאות הייתה בגדר מסמך דקלרטיבי, כפי שבמהפכה הצרפתית דובר על חירות, שוויון, ואחווה – ואלה לא היו בגדר חוק אלא סיסמה.⁸ לאור דברים

4. דברי הכנסת, 6, תש"י, עמ' 2035.

5. מועצת המדינה, פרוט' דיונים א', ישיבה א' 16.5.48, עמ' 22, ב"פקודת סדרי שלטון ומשפט תש"ח – 1948" סעיף 13 א'.

6. הנשיא זמורה בג"ץ 10/48. ראה: חיים ה. כהן, "חוק השבות", גשר, 1972. להבחנה בין חלקיה השונים של ההכרזה מבחינת תוקפם המשפטי, ראו: אמנון רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, ירושלים ותל-אביב, תשנ"א, עמ' 38–42.

7. חיים כהן. שם, עמ' 97.

8. ועדת חוקה חוק ומשפט, ארכיון הכנסת.

אלה חוזרת השאלה – מדוע נדחתה חקיקת חוק השבות? אכן, הייתה כוונה לחוקק חוק זה סמוך להקמת המדינה. כבר בהכרזה על הקמת המדינה נקבע כי האסיפה המכוננת תכין חוקה למדינה לא יאוחר מן ה-1 באוקטובר 1948, מועד שבו היו אמורות להתקיים הבחירות לכינון מוסדות השלטון הנבחרים של המדינה. הכוונה הייתה לנסח מערכת של חוקי יסוד שיהוו את חוקתה של המדינה, בדומה לחוקה שבארה"ב ומדינות אחרות. בהתאם להחלטה זו מינתה מועצת המדינה הזמנית ועדה מיוחדת להכנת חוקה. לוועדה הוגשו חמש הצעות חוקה, ובראשן של הצעות אלה הופיע נוסח דומה למה שנקרא יותר מאוחר "חוק השבות"⁹. הוועדה החליטה לקבל את הצעתו של ד"ר יהודה פנחס כהן כבסיס לדיוניה.¹⁰ בראש הצעת חוקה זו נאמר: "ישראל נבחרה להיות בית לאומי לעם ישראל. היא תרשה לכל יהודי לבוא ולהאחז בה, ע"פ הוראות סדר אשר יורו חוקי המדינה"¹¹.

ההחלטה לקבוע חוקה לישראל עוררה ויכוחים רבים, וקמו לה שוללים מעברים שונים. המפלגות הדתיות טענו שחוקת התורה היא שצריכה להיות החוקה של מדינת ישראל. באותם ימים היו שהשתעשעו גם ברעיון לחדש את הסנהדרין. שר הדתות הרב י.ל. מימון (פישמן) ניסה ליוזם ועידה של רבנים לדון בהקמת הסנהדרין.¹² במפא"י היו הדעות חלוקות בין מחייבי החוקה ושולליה. בן-גוריון חייב קביעת חוקה, אולם נוכח נחישותם של הדתיים לתת לה צביון דתי, שינה את דעתו. הדיונים על החוקה לא ירדו מסדר היום, ונמשכו משך כל שנת 1949 וגם בשנה שלאחריה.¹³ האם העדיף בן-גוריון שלא להיכנס באותה עת לקונפליקט עם המתנגדים לחוק, ביחוד עם הדתיים שהיו השותף העיקרי בקואליציה שלו?¹⁴ יונתן שפירא טוען כי עמדתו של בן-גוריון נבעה משיקולים פוליטיים, מחשש כי החוקה תטיל רסן על מפלגתו ותיגרע מהיקף שליטתם וסמכויותיהם של הפוליטיקאים על חשבון מוסדות המדינה.¹⁵ הוויכוח על החוקה וניתוח העמדות והמניעים של המעורבים בו, חורגים ממסגרת דיון זה.

9. לדוגמה: הצעתו של ליאו כהן (1.7.48): "מדינת ישראל שהוקמה כבית הלאומי של העם היהודי תרשה לכל יהודי הרוצה בכך להתיישב בתוכה, בכפוף לתקנות שיוציא המחוקק מעת לעת" (תרגום מאנגלית).
10. רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני, (לעיל הערה 6), עמ' 44.
11. משרד ראש הממשלה, ג/4533/22, חשון, תש"ט. ארכיון מדינת ישראל [להלן: אמ"ן].
12. מעריך, 7.12.1949.
13. 13.7.1949, בהופעתו בפני ועדת חוקה חוק ומשפט ניסה להסביר ולשכנע את חברי הוועדה באי נחיצותה של החוקה. בן-גוריון הציע לממשלה לבחון כיצד פועלת החוקה בארצות-הברית. חיים כהן, שנתמנה ב-1950 ליועץ המשפטי, נשלח לשם כך לארצות-הברית. הוא שוכנע מדבריו של השופט היהודי פרנקפורטר שאמר כי מוטב לה למדינת ישראל בלא חוקה. מערכת משפט חזקה במדינה מסוגלת לקיים את החוק יותר מחוקה כתובה. בן-גוריון מיהר לאמץ חוות דעת זו. ראיון עם חיים כהן, ירושלים, 24.3.1997.
14. בספרו של בן-גוריון מדינת ישראל המחודשת לא נזכר כלל נושא החוקה והוויכוח אודותיה, אף שמובאים בו בפירוט דיונים וקטעי פרוטוקולים בנושאים רבים אחרים שעלו באותו פרק זמן. חיים כהן סבור שהסיבה היחידה הייתה חששו של בן-גוריון מהדתיים אף כי מעולם לא הודה בכך. ראיון, 24.3.1997.
15. יונתן שפירא, חברה בשכי הפוליטיקאים, תל-אביב, 1996, עמ' 32-33.

בצד הדיון העקרוני ביצירת החוקה, דנו גם בחוקים ספציפיים. החוק המבטיח את זכותו של כל יהודי לעלות נדון בהרחבה.¹⁶ המחלוקות על החוקה נמשכו עד שנתקבלה הצעת הפשרה של ח"כ יזהר הררי (פרוגרסיביים), שקבעה כי ועדת החוקה חוק ומשפט בכנסת תכין הצעות "חוקה שתהא בנריה פרקים פרקים באופן שכל אחד מהם יהווה חוק יסודי בפני עצמו", (יוני 1950). בעקבות החלטה זו שהתקבלה בכנסת,¹⁷ החלו בהכנת 'חוק השבות'. חברי הכנסת התווכחו על תוכנו של החוק וניסוחו, היו חילוקי דעות על כל מלה. אף על קביעת שם לחוק לא הייתה תמימות דעים. ורהפטיג הציע לקרוא לו: 'חוק קיבוץ גלויות', שם זה נראה מתאים בעיניו של פנחס רוזן, שר המשפטים, למרות שהעלה את החשש שמא יגידו בעולם שבחוק זה יש הפלייה לטובה של יהודים. בן גוריון דחה את השם המוצע: "לא יהיה חוק קיבוץ גלויות, על משיח לא ערשים חוק, הוא בא ללא חוק - - - אם היהודים ישובו ארצה, יהיה קיבוץ גלויות". ורהפטיג הציע שם נוסף 'חוק שיבת ציון', בן-גוריון העדיף את השם "חוק השבות", דוד רמז תמך בו, והוחלט לקבל את הצעתו.¹⁸

הצעת החוק הוגשה בפני הכנסת לקריאה ראשונה ב"ח בתמוז (3.7.50), והועברה לוועדת החוקה לניסוח סופי. בן-גוריון דחק בכנסת למהר ולהשלים את דיוניה עד כ' בתמוז, בשל המשמעות הסמלית של יום פטירתו של הרצל. חוק השבות הובא לאישור הכנסת כעבור יומיים, ונתקבל ביום כ' בתמוז תשי"י, (5 ביולי 1950). יוסף לם שהציגו בכנסת בשם ועדת החוקה חוק ומשפט, הדגיש אף הוא את חשיבותו של התאריך המיוחד "ואולי אין חוק אשר יוכל לבטא את יעודו המיוחד של העם היהודי כמו החוק הזה, וגם את חזונו התמידי על גאולת ישראל".¹⁹

חוק השבות הובא בפני הכנסת יחד עם חוק האזרחות. בדיונים על תוכנו וניסוחו של החוק התייחסו לשאלות עקרוניות כמו מהות יחסיה של מדינת ישראל עם התפוצה היהודית בארצות הגולה, ומידת אחריותה של המדינה כלפי יהודים במצוקה, כציבור או כיחידים. הוויכוחים הרבים שנלוו לו התמקדו בשאלת זכות ההתאזרחות. תחילה היו שני החוקים משולבים, ורבים התלבטו בשאלה האם ראוי לחוקק במדינת ישראל חוק, שיש בו מעין הפלייה והעדפה מפורשת של יהודים. הדיון התרחב במיוחד לגבי זכות האזרחות שנסמכה לחוק השבות. על חוק האזרחות הוכנו 17 הצעות חוק שעובדו במשרד המשפטים והובאו לדיון בממשלה ובוועדותיה. בשאלה זו ביקשו גם את חוות דעתם של משפטנים מומחים, פרופ' בנימין אקצין ואחרים.²⁰ על זכותו של כל יהודי לעלות לא היו עוררין. כבר בהכרזת העצמאות נקבע הדבר, והחוק בא "לתת לזכות הקיימת לבוש משפטי, זו לא יצירת זכות אלא מימוש זכות".²¹ כדי לחזק את הטיעון שאין בזה כל הפלייה הודגש

16. השם "חוק השבות" ניתן לו רק סמוך לקבלת החוק בכנסת. ר' להלן.

17. היתומה להצעת הפשרה הייתה של ח"כ י' הררי ונקראה על שמו. דברי הכנסת, 5, תשי"י, עמ' 1743. וראו: רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני, (לעיל הערה 6), עמ' 447.

18. פרוט' ממשלה 10/5/50, פרוט' ממשלה 24/5/50.

19. ישיבת הכנסת, 5.7.1950, כ' בתמוז תשי"י.

20. ראו: ז' ורהפטיג, חוקה לישראל, דת ומדינה. ירושלים, עמ' 136.

21. חיים כהן, ראיון, 24.3.1997.

שהמדינה אינה מעניקה זכות לעלייה אלא רק מאשרת אותה. בהצגת החוק בכנסת הרחבי בן-גוריון את הדיבור בנושא זה: "חוק השבות מכיל יעוד מרכזי של מדינתנו, הייעוד של קיבוץ גלויות. חוק זה קובע שלא המדינה מקנה ליהודי חו"ל זכות להתיישב במדינה, אלא זכות זו טבועה בו באשר הוא יהודי."²² בן-גוריון ביקש להדגיש כי חוק השבות אינו יוצר את זכותו של כל יהודי באשר הוא לשוב לישראל, אלא הוא מצהיר על קיומה של זכות זו.²³

הוויכוח התמקד לא בשאלת זכותם של היהודים לעלות אלא בזכות ההתאזרחות, בטענה שהעדפת יהודים משמעה הפלייה של תושבי הארץ האחרים. לנושא זה הייתה רגישות רבה ביחוד בקרב היהודים שהיו נתונים לחוקי הפלייה בארצות השונות במהלך הדורות, וכבר הובטח בהכרזת העצמאות שיויון וזכויות לכל אזרח ותושב, ללא הבדל דת וגזע. כפתרון הועלתה הצעה להסמיך את זכות ההתאזרחות לזכות העלייה, ולכתוב בחוק כי "כל יהודי זכאי להיות אזרח מדינת ישראל על-ידי עלייתו ארצה."²⁴ במהלך הכנתו של החוק הוחלט להפריד בין שני הנושאים – בין חוק השבות הדן בעלייה לארץ, ובין החוק העוסק בהענקת אזרחות למי שכבר עלה. חוק השבות הובא לכנסת כאמור, בתמוז תשי"י, ואילו אישורו של חוק האזרחות נעשה שנתיים לאחר מכן.²⁵

זכות לעלייה שהעניק חוק השבות ליהודים, הייתה בכנסת הסכמה כללית.²⁶ ישראל בריהודה (מפ"ם) שהיה עתיד להיות שר הפנים כעבור שנים אחדות, חזק את דברי בן-גוריון בעניין זה: "ליהודים אין המדינה צריכה לתת צ'ארטר, זהו חוק טבעי: זוהי זכותם הטבעית שאין איש יכול לתתה או לקחת מהם". הוא גם הציע שהכנסת תקבע כי הסעיף הראשון בחוק השבות הקובע שכל יהודי זכאי לעלות ארצה, "אינו יכול לעמוד לרביזיה במדינת ישראל, ושום רוב אין בכוחו לבטלו".²⁷

לאור דברים אלה היו חברי כנסת שהתנגדו לכלול בחוק סייגים המגבילים את כניסתם של יהודים במקרים מסוימים. י. קליבנוב טען כי כל סייג עומד בניגוד להצהרת החוק שכל יהודי זכאי לעלות ארצה. חיים כהן, היועץ המשפטי לממשלה, הסביר כי אין סתירה בין הסעיף הראשון לסייגים הבאים אחריו: "מטיבה של כל זכות שהיא מוגבלת – – גם זכות העלייה אף-על-פי שהיא מוחלטת, ואף-על-פי שהיא באה לידי ביטוי מוחלט, היא מוגבלת – – ראשית, בזכותה של המדינה

22. 3.7.1950, דברי הכנסת, 6, עמ' 2036–2037.

23. מ' אלון, לעיל, הערה 3.

24. חיים כהן, ראיון, 24.3.97. כריכת האזרחות עם העלייה עוררה חילוקי דעות. על הוויכוחים בשאלת האזרחות ר' ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 137–146, ואמנון רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, עמ' 671–683.

25. חוק האזרחות נתקבל בשנת תשי"ב, 1952. ורהפטיג שהיה מעורב הרבה בדיונים על חוק השבות כתב כי הרעיון להפריד בין שני החוקים היה שלו. שם, עמ' 142. חיים כהן אמר כי הוא העדיף להפריד בין שני החוקים, "שכל אחד יחליט אם הוא רוצה להיות אזרח ישראלי, או אזרח חוץ". ראיון, 24.3.97.

26. ורהפטיג הרגיש שאף חברי הכנסת הערביים מהסיעה הקומוניסטית לא חלקו על כך. שם, עמ' 142.

27. דברי הכנסת, 6, עמ' 2038–2041.

להגן על עצמה בפני אלמנטים הרוצים לחתור תחת קיומה ותחת ביטחונה. ושנית – היא גם מוגבלת על-ידי-כך, שאדם אינו יכול להצטרך על-ידי-כך שהוא יהודי, אם הוא מרצונו הוא, הוציא את עצמו מן הכלל. אף אתה אמור לו: חוק השבות עליך לא חל.²⁸

השאלות שבהן היו מחלוקות עם הרתיים יושבו באמצעות הסדרים שנעשו בין המחנות. משום כך עלו ונעזרו ויכוחים מחודשים על השאלות השנויות במחלוקת כאשר חלה תמורה במפה הפוליטית ובייחסי הכוחות בשלטון, כפי שאירע בשאלת ההגדרה של 'מיהו יהודי'.²⁹ מעבר לשאלות העקרוניות הושפעו המחוקקים בעת קביעת תכני החוק וסייגיו מן הנסיבות המיוחדות שהיו קיימות אז, ומתוך הצורך לתת מענה לשאלות שעמדו על הפרק בעת שנתקבל החוק. להלן נבחן את הגורמים שהשפיעו על קביעת תכניו ודרך ניסוחו של חוק השבות, על מה שנכלל בחוק, ומה שנמנעו מלכלול בו, והבעיות שנבעו מכך בשנים שלאחר מכן.

הנסיבות שהשפיעו על תכני החוק

בהצעת "חוק השבות" הוחלט לכלול סיגיים אחדים שנועדו למנוע מאנשים מסוימים לממש את זכותם לעלות. רוב החברים שהשתתפו בהכנת החוק לא התנגדו עקרונית לסיגיים, הם שוכנעו בנחיצותם, אולם הם התווכחו על טיבם ותוכנם. עמדותיהם והנמקותיהם הושפעו מהמציאות שנתהוותה בארץ לפני קבלת החוק. משך השנתיים הראשונות בטרם 'חוק השבות' עלו ארצה כ-450,000 עולים. האוכלוסייה היהודית שמנתה עם הקמת המדינה כ-650,000 נפש, גדלה מאד תוך השנתיים האלה, וגל העלייה עוד גבר בקיץ 1950, לאחר ההחלטה המפתיעה של ממשלת עירק לפתוח את שעריה ליציאת היהודים. יותר ממחצית העולים בשנתיים הראשונות באו מארצות מזרח אירופה, רבים מהם היו פליטי השואה. בין העולים היו מספר ניכר של זוגות מעורבים והרבה חולים במחלות קשות. גם עבריינים ניסו למצוא מקלט בישראל.

במציאות שנתהוותה בארץ היו שסברו שאין להניח את שערי המדינה פרוצים לגמרי. למשל בסוגיה האם להתיר לעבריינים להיכנס ארצה בתוקף היותם יהודים, הועלה החשש שישראל תהפוך מקום מקלט לפושעים נמלטים, נרשא שההתייחסות אליו הייתה טעונה ורגישות רבה. עם הקמתה שקדו ראשי המדינה להקנות לה מקום של כבוד במשפחת העמים. לתדמיתה של המדינה בדעת הקהל העולמית ייחסו חשיבות רבה, מאחר ונעזרו בה רבות במאבקים לקראת הקמת המדינה, ונדרשו לה גם בהמשך, בגיוס תומכים לביסוס המדינה וסיוע במישורים שונים. בסוגיה זו ובאחרות העלו המתדיינים פעמים רבות את השאלה – "מה יאמרו בגויים". מאידך, הייתה שמורה בתודעה הלאומית השואה שכל מוראותיה נתגלו שנים ספורות קודם לכן, ואף לכך הייתה השפעה רבה על הרצון לגונן על שרידיו של העם היהודי, ועל מי שסבלו בגלל יהדותם

28. ועדת חוקה חוק ומשפט, 5.7.1950. ארכיון הכנסת.

29. ראה להלן.

או קשר הדם שלהם לעם היהודי. לא פעם נוצרו קונפליקטים בין התומכים במטרות שונות, ואלה באו לביטוי בדיונים על החלת זכות העלייה לישראל. אילו נחקק החוק מיד עם הקמת המדינה, ספק אם היה דומה לזה שהתקבל שנתיים לאחר מכן. הסייגים שהוחלט לבסוף להכליל בחוק השבות (תש"י) התייחסו לשלוש קטגוריות: למי "שפועל נגד העם היהודי, או עלול לסכן את בריאות הציבור או ביטחון המדינה". עם אישורו של חוק השבות (בקיץ 1950) לא נכלל בו הסעיף המסייג את עלייתו של מי "שהוא בעל עבר פלילי העלול לסכן את שלום הציבור". סייג זה נוסף בתיקון לחוק שנתקבל כעבור שנים אחדות.³⁰

כיצד נהגו בעולים בטרם חוק השבות

בהעדר חוק הקובע את זכאותם של העולים לישראל, בייחוד כאשר הגיע ארצה הגל הגרול של העולים, עולה השאלה כיצד התמודדו רשויות המדינה עם הבעיות הרבות שנבעו מהרכבה המגוון של העלייה. להלן נבחן כיצד נהגו לפני שהתקבל חוק השבות, ובידי מי הייתה הסמכות בתחום זה.

רשויות העלייה והקליטה

חשיבותו ומרכזיותו של אתוס העלייה עם הקמת המדינה בא לביטוי כבר בממשלה הזמנית בהקמת משרד מיוחד שהופקד על נושא זה – משרד העלייה. כשר העלייה נתמנה משה שפירא מנהיג הפועל המזרחי, ובידו הייתה הסמכות למתן אשרות כניסה למדינה. בארגון העלייה בארצות המוצא של העולים ובהבאתם ארצה טיפלה מחלקת העלייה של הסוכנות, בראשותו של יצחק רפאל (הפועל המזרחי).³¹ בידיהם של העומדים בראש מוסדות העלייה והקליטה הייתה הסמכות לקבוע בפועל גם מי לא יוכל להיכנס ארצה.

ההוראות בעניין מתן אשרות לעולים ותיירים

כבר בחודשים הראשונים למדינה הוציא שר העלייה תקנות והנחיות שהועברו לקציני העלייה, שהיו מופקדים על מתן אשרות הכניסה לארץ. "ההוראות בעניין מתן אשרות לעולים ותיירים" (20.9.1948) כללו סייגים והגבלות שהיו עתידיים להסעיר את הציבור בשנים הבאות, ועלו בדיוני הכנסת כעבור שנתיים כבואה לרון על הצעת החוק "חוק השבות", ובדיונים על התיקונים לחוק שנעשו בשנים מאוחרות יותר. במבוא להוראותיו של שר העלייה נאמר: "מדיניות זו מושתתת כעת על רצון מוחלט להחזיק את השערים פתוחים לעליית כל יהודי הרוצה והיכול לעלות – – – מתפקידם של כל אלה הנמצאים בשירות משרדי העלייה והפועלים בשמם, לעודד עלייה של כל אותם האלמנטים היכולים לתרום לבניין המדינה".³²

30. תיקון לחוק השבות, נתקבל בכנסת ביום כ"ד באב תשי"ד, 23.8.1954.

31. על חלוקת הסמכויות בין הסוכנות לממשלה בנושא העלייה והמאבק על קביעת העומדים בראש מוסדות העלייה והקליטה, ראה הכהן, *עולים בסערה*, ירושלים, 1994, עמ' 22–36.

32. שם, עמ' 45.

שר העלייה העניק לאנשי משרדו סמכות לא רק להטבעת חותם על אשרות כניסה למי שבאו ועמדו בשערי המדינה. קציני עלייה הוצבו בערים שונות בארצות המוצא של העולים,³³ תפקידם היה למנוע את עלייתם של אנשים לא רצויים ונוסף לכך הם נתבקשו למלא תפקיד אקטיבי בעידוד עלייתם של האלמנטים היכולים לתרום לבניין המדינה". "התרומה לבניין המדינה" לא הייתה מליצה בעלמא, ובהוראות אף ניתן פירוט לדבר. צוינו בעיקר קריטריונים כלכליים: "בעלי הון שיש ברשותם סכום של אלף לא"י" (סכום ניכר מאד באותם ימים). "בעלי מקצוע או בעלי מקצוע חופשיים המזומנים לעבוד במדינת ישראל". הנחיות אלה היו חלק מירושת השלטון המנדטורי, לפיהן פעלה הסוכנות היהודית במתן סרטיפיקטים לעלייה הלגאלית. עידודם של בעלי הון ובעלי מקצוע לעלות לישראל נראה חשוב ורצוי בעיני שר העלייה גם לאחר הקמת המדינה, ולא היה בכך משום הגבלתם של עולים אחרים שהובאו לארץ על-ידי מחלקת העלייה של הסוכנות, והיו חסרי הון וללא כישורים מקצועיים מועדפים. בצד ההנחיות לעודד עולים מסוימים, הובאו בתקנות של משרד העלייה גם הוראות שנועדו למנוע את עלייתם של עולים אחרים: "יותר מתמיד מצויים אנו להקפיד בשעת חירום זו שלא יחדרו למדינה אנשים בלתי רצויים מבחינה מוסרית, וכן אנשים העלולים להפריע למאמץ המלחמתי שלנו - - - הקפדה מיוחדת תהא דרושה ביחס לבריאותם של העולים - - -". שלושת הסייגים שנכללו בהנחיות אלה מקורם בידיעות שהגיעו לארץ על הנעשה במקומות הריכוז של העולים הפוטנציאליים. שאלת הבריאות של המועמדים לעלייה נבעה מן המציאות במחנות העקורים באירופה בהם נמצאו רבבות ניצולי שואה, וביניהם מספר ניכר של חולים במחלות קשות ומדבקות וחשוכות מרפא. גם במידע על "מחנה גאולה" - מחנה חאשר בעדן, בו נמצאו אלפים מיהודי תימן, נמסר על בעיות בריאות קשות, וכן ידיעות שהגיעו ממקומות אחרים. בנושא זה נדון בהמשך.

שני הסייגים האחרים שנכללו בהוראות של שר העלייה שדנו ב"אנשים בלתי רצויים מבחינה מוסרית, וכן אנשים העלולים להפריע למאמץ המלחמתי שלנו", אלה התייחסו בעיקר לעולים מאירופה, ובהם נכללו שתי קבוצות: האחת - ה"בלתי רצויים מבחינה מוסרית" - היו יהודים שהואשמו על-ידי פליטי השואה בהתעללות בהם במחנות ההשמדה ובסיוע לנאצים בתפקידם כקאפו וכיוצא בזה. בהוראות של שר העלייה נתבקשו קציני העלייה למנוע מאנשים כאלה לעלות ארצה.

בתוך הזרם הגדול של העלייה ההמונית לאחר הקמת המדינה היו מקרים רבים בהם הצליחו אנשים כאלה להסוות את זהותם, וזו נתגלתה רק לאחר עלייתם. למשטרה הוגשו תלונות רבות של ניצולי שואה שזיהו בין העולים את מעניהם ודרשו להעמידם לדין. נוסף לאלה הגיע מידע משירות הביטחון הכללי על עולים ששיתפו פעולה עם הנאצים.³⁴ לצורך העמדתם למשפט בישראל נתקבל חוק מיוחד - "החוק

33. קציני עלייה הוצבו רק במדינות עמהן היו לישראל קשרים דיפלומטיים. בארצות ערב פעלו עפ"ר אנשי המוסד לעלייה, וארגון העלייה שם נעשה בחשאי.

34. ח' יבלונקה, "החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם: היבט נוסף לשאלת הישראלים, הניצולים והשואה", קתדרה, 82, (1997).

לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם" (1950).³⁵

הקבוצה האחרת שהוגדרה כ"אנשים העלולים להפריע למאמץ המלחמתי שלנו" התייחסה למי שנחשדו כמרגלים קומוניסטים. בארץ רווחו שמועות שבין העולים, בייחוד ממזרח אירופה מן הארצות שבגוש הקומוניסטי, עלולים להימצא מרגלים שנשלחו לארץ על-ידי השלטונות שם. היו חשדות שגם בין אנשי המח"ל (מתנדבי חוץ-לארץ) עליהם נימנו יהודים ולא-יהודים, היו עלולים להסתנן מרגלים.³⁶ ויכוח קשה התעורר בארץ סביב העלייה מרומניה. בארץ זו נמצאה הקהילה הגדולה ביותר ששרדה אחרי השואה ולפי ההערכה חיו באותם ימים ברומניה קרוב ל-400,000 יהודים. מצבם הכלכלי היה בכי רע, האנטישמיות הייתה נפוצה והיהודים נרדפו והופלו לרעה, רוב יהודי רומניה היו להוטים לצאת משם. העלייה מרומניה החלה כבר בשלהי 1948, אך במספרים קטנים, לאחר מאמצים רבים נאותו השלטונות להתיר בשלהי 1949 עלייה מבוקרת של 5,000 איש בחודש.

לארץ הגיעו ידיעות כי בהתערבות גורמים פוליטיים מן החוגים הקומוניסטיים בישראל, קבעו השלטונות הרומניים שהעולים ייבחרו על-ידי "הדמוקרטים" שבקהילה היהודית, הווה אומר מהחוגים המזוהים עם השלטון הקומוניסטי. מנהיגי התנועה הציונית ברומניה הודיעו כי בין המועמדים לעלייה לא נכלל איש מחבריהם. נודע כי ברקו פלדמן, חבר הוועד הדמוקרטי, השמיץ את המדינה והלשין בפני השלטונות על פעילים ציוניים.³⁷ באותה עת הייתה המפלגה הקומוניסטית בארץ גורם פעיל ומחסיס. נציגותה בכנסת הראשונה הייתה אומנם קטנה, אולם קולה גבר בשל הזיקה הפרו-סובייטית של מפ"ם באותם ימים,³⁸ ונפוצו שמועות שגם ידה הייתה מעורבת בהחלטת ממשלת רומניה. משה שרת הזכיר בנאומו בכנסת שחבר הכנסת מיקוניס (מק"י) אמר בביקורו בבוקארשט כי ישראל היא גרורת ארה"ב, והוא אף קרא לממשלת רומניה למנוע עלייה לישראל "עד שיוקם בארץ משטר דמוקרטי אמיתי"³⁹

טענות דומות נשמעו על התערבותם של חברי מפ"ם ומק"י בארצות קומוניסטיות אחרות ובייחוד בפולין, לגבי קביעת המועמדים לעלייה. נושא זה הפך מקור לחילופי השמצות בין מפ"ם למפלגות אחרות. אנשי מפ"ם יצאו בהאשמות כי ראשי המדינה מבקשים למנוע את עלייתם של יהודים על רקע פוליטי, על מנת שלא לחזק את המפלגות היריבות לה.⁴⁰ גם חבר הכנסת פרידמן-ילין האשים את שר העלייה כי קציני העלייה הישראלים בחו"ל נוהגים הפלייה במתן רישיונות כניסה לישראל. הוא סיפר כי לאדיסלב פרידמן, תושב קושיצה בסלובקיה פנה למשרד הא"י בפראג (צ'כיה) בבקשה לקבל רישיון כניסה לישראל. "בקשתו נדחתה מתוך נימוק כי הנ"ל

35. החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם נתקבלו ב-1 באוגוסט 1950. דברי הכנסת, 6, עמ' 2397-2393.

36. על בעיית העלייה מארצות מזרח אירופה, ראה: Bialer, U, *Between East and West*, Cambridge, 1990

37. ועדת חוקה חוק ומשפט, אמ"י.

38. לקומוניסטים היו 4 מנדטים, למפ"ם היו 19 מנדטים בכנסת הראשונה.

39. דברי הכנסת, 1, עמ' 763.

40. פרוט' ההנהלה הציונית, 10 בינואר 1949, ארכיון ציוני מרכזי, 46/2 [להלן: אצ"מ].

עזר בפעילות לוחמי חירות ישראל בצ'כוסלובקיה".⁴¹ טענות כאלה שבו ועלו גם בעת הדיונים על חוק השבות.

בין ההוראות שהוציא משרד העלייה נכללה תקנה מיוחדת שנועדה להגביל את כניסתם של "לא יהודים" לארץ: "אנשים שהם בחזקת אויבי המדינה. אף לא במקרים שהמדובר הוא במי שהיו לפניו נתיני ארץ-ישראל ונושאים דרכונים ארצי-ישראליים". ההוראה שהתייחסה להגבלת כניסתם של ערבים לא עוררה התנגדות בשעה שישראל הייתה בעיצומה של מלחמת העצמאות. אל משרד העלייה הגיעו ידיעות גם על בני כיתות נוצריות שביקשו לעלות לישראל. משה קרונה, איש הפועל המזרחי שעם הקמת המדינה היה ממונה על ענייני העלייה בקונסוליה הישראלית בניו-יורק, סיפר: "בקנדה ובארצות הברית נמצאו כיתות שונות ומשונות, רובן נוצריות שראו בהקמת מדינת ישראל אות מן השמיים... היו בתוכן קבוצות שלישיות ורבות במספר שרצו לעלות לארץ, הם ונשיהם וטפם. משלחות היו באות אלינו ומבקשות רישיונות".⁴² באותם ימים לא היה ברור אם מדובר בכמה תמהונים או במספר גדול של אנשים. משרד העלייה החליט לנקוט בכל אמצעי הזהירות למנוע את עלייתן של אותן כיתות. צעד זה לא נתקל בהתנגדות מצד חברי ועדת העלייה. הקבוצה של "לא יהודים" אשר לגביה התעורר ויכוח והובעה הסתייגות מפני האיסור על כניסתם, היו בני זוג לא יהודים. בוועדת העלייה שדנה בשאלת עלייתן של נשים נוכריות שנישאו ליהודים וכן ילדים בלתי נימולים, אישר שפירא כי "בדעתנו לתת הוראה שעליהן [על הנשים הנוכריות] להתגייר ולמול את הילדים", וזאת עוד טרם כניסתם לישראל.

"לא יהודים"

שפירא סיפר לחברי ועדת העלייה שקיבל ידיעות מקציני העלייה כי בקרב העולים הצפויים לבוא מאירופה מצוי מספר ניכר של זוגות מעורבים. גם חלק מאנשי הגח"ל (גיוס חרץ-לארץ) ביקשו להעלות את ארוסותיהן או בנות זוגן הלא יהודיות.⁴³ בשנה הראשונה למדינה לא היה למוסדות העלייה מידע על המספר הצפוי של העולים ועל הרכבם. היהודים שנותרו באירופה אחר השואה נמצאו רובם בארצות שנספחו לגוש הקומוניסטי, שעל אורחיהם נאסרה היציאה מארצם. היתר העלייה היה נתון לשרירות ליבם של השלטונות שם, ואיש לא יכול היה לאמור את העיתוי והיקף העלייה, ולא הייתה אף אפשרות לעמוד מקרוב על הרכב המועמדים הפוטנציאליים לעלייה. על רקע זה של מציאות מעורפלת וחוסר מידע פרחו שמועות וספקולציות שונות. היו שסיפרו על אלפים רבים של זוגות מעורבים המתעתדים לעלות והעלו חשש כי עם עלייתם תיווצר בארץ קהילה נוצרית.

אל משרד העלייה הגיע מידע על זוגות מעורבים שהגיעו ארצה, ובמצוקתם

41. דברי הכנסת, 8/6/49, כרך 1, עמ' 671.

42. מ' קרונה, מודי ודכותי, אחי ועמי, תל-אביב, תשמ"ז, עמ' 334. וראה מאמרו של ג' זלדין: "העלייה הלא יהודית בעשור הראשון לקיום המדינה" (טרם פורסם).

43. ארכיון צה"ל, ד"ה.

במחנות העולים פנו אל הכנסייה בבקשה לעזרה. נודע גם על ניסיונותיהם של אנשי הכנסייה ליצור קשרים עם זוגות מעורבים מקרב העולים, וניסיונות לשדלם להעביר את ילדיהם למוסדות של המיסיון בהם הבטיחו להם מזון ותנאי מחיה מפתים. פקידת הסעד ביפו דיווחה על חמישה בתי ספר של המיסיון בהם מספקים לילדים ארוחות חמות ללא תשלום, ובעיתונות נתפרסמו מאמרים בנושא זה.⁴⁴ החוגים הדתיים ראו תופעות אלה בחומרה רבה. שר העלייה הודה כי "הרכנות וחוגים דתיים שונים לוחצים ודורשים להחמיר [באיסור עלייתם של הזוגות המעורבים], כי הם רואים בתופעות אלו כתם במגילת היוחסין של עמנו". לחברי ועדת העלייה שטענו נגד שפירא כי אין לגזור גזירה כזו משום ש"בעולם לא יצדיקו אותנו אם נגזור על כניסה לארץ". השיב ד"ר זרח ורהפטיג: "ארצנו היא ארץ העלייה ולא ארץ ההגירה - - - למי שנותנים להיכנס - זכות היא לו, ואין לבוא אלינו בטענות אם לא נעניק זכויות כאלה לסוג מסוים".⁴⁵

רוח חברי ועדת העלייה במועצת המדינה הזמנית לא התנגדו עקרונית להתנות בגיור את עלייתן של בנות זוג לא יהודיות, הם חששו בעיקר מהרושם שיווצר עם פירסומה של תקנה כזאת, מרדכי שטנר (מפא"י) אמר: "אין פגם בזה שנכריז ששערי הארץ פתוחים בעיקר ליהודים - - - [אולם] אין להתעלם מן הסכנה שעלולה לצמוח כת נוצרית בארץ וזה ישפיע לרעה - - - אני תמים דעה עם שר העלייה שעלינו להימנע מליצור בעיות מסובכות חדשות, ולא דווקא מנקודת מבט דתית, כדי למנוע סכסוכים משפחתיים ועדתיים. אולם הוראה כזאת אם תתפרסם עלולה להעמיד אותנו בעיני זרים באור לא נכון, ולחשוד במדינתנו שהיא תיאוקרטית ואינה נוהגת כלפי כל האזרחים והעדות בשוויון". גם סגל (רוויזיוניסטים) הצטרף לדעת שטנר "שההוראה לגייר יכולה להתפרש פירוש בלתי נכון". הוא הציע שזה לא ייעשה על-ידי הוראה רשמית מטעם הממשלה⁴⁶

הדיונים שנערכו בוועדה היו חסויים ולא הגיעו לידיעת הציבור. המפלגות הדתיות שביקשו להמנע מוויכוח על כניסת הנשים הנוכריות, השתדלו להסיט את הדיון מן ההיבט הדתי-הילכתי של זהות העולים, אל שאלת יחסם של המועמדים לעלייה כלפי העם היהודי. הם העלו את השאלה, האם מי שנחשד כי פעל נגד העם היהודי, ובייחוד בשירות הנאצים, תינתן לו כניסה ארצה בזכות נישואים לבן זוג יהודי. הדיונים התנהלו בשנת 1948, שלוש שנים לאחר שהורם המסך מעל גיא ההריגה באירופה, וזוועות השואה היו עדיין כפצעים פתוחים ומדממים, בשעה זו היה הדיון בסוגיית הגרמנים עמוס מטען אמוציונלי קשה שליכד את כל התנועות. שפירא היה מודע לקונסנזוס הקיים בנושא זה, והירבה להדגישו. הוא סיפר כי קציני העלייה דיווחו על מקרים שנשים גרמניות, לשעבר קצינות ב.ס. נישאו ליהודים ופניהן לארץ.⁴⁷

בעניין הנשים הגרמניות הייתה אומנם תמימות דעים בין רוב חברי ועדת העלייה

44. זלדין, העלייה הלא יהודית, עמ' 8-10.

45. ועדת העלייה, אוקטובר 1948, אמ"י כ/17.

46. סגל - הרוויזיוניסטים. הוועדה לענייני עלייה, ספטמבר-אוקטובר 1948, אמ"י. כ/17.

47. הוועדה לענייני עלייה, ספטמבר-אוקטובר 1948, אמ"י. כ/17.

כי אין להכניסן לארץ, אף אם לא הוכח כי שיתפו פעולה עם הנאצים, כל הגרמנים היו בחזקת חשודים, אמר ברל רפטור (מפ"ם): "הקשר בין ישראל לארצו הוא היסוד של חוקי העלייה ומשום כך איני חושש לשיקולים מדיניים אם נתאכזר לגבי גרמניות ונמנע עלייתן של נוכריות". כצפוי היו הח"כים הדתיים הקיצוניים בהתנגדותם לעליית נשים גרמניות. בנימין מינץ (פאג"י) טען שאין להתייחס לשאלה זו כסוגיה דתית, אלא לראותה בהקשרה הציבורי והלאומי: "מי שנושא גרמניה או נישא לגרמני מעיד על עצמו כי הוא פסול לבוא בקהלנו"⁴⁸ ורהפטיג הצטרף לדעתו, וציין שאין לחשוש מתגובות בעולם: "בארה"ב לא רצו לפני שנתיים להרשות כניסתן של נשים גרמניות שנישאו לחיילים אמריקאים, להיפך, יצחקו לנו בעולם הרחב אם נרשה עליית גרמניות – – – יש לתת הוראות ברורות לא לעלות נישואי תערובת, פרט כמובן, במקרים בודדים של בעלי זכויות מיוחדות."⁴⁹

שר העלייה, שפירא ניסה לשכנע את אלה מחברי הוועדה שעדיין היססו: "ביקר אצלי ד"ר הלפגוט, מי ששימש כרב ראשי באזור הבריטי בגרמניה, ומסר לי כי יהודי מחנות שנשאו גרמניות הועמדו שם מחרץ למחנה ישראל. כלום לאלה נתיר כניסה לארץ? יתירה מזו: ועד הרבנים בגרמניה החליט אפילו לא לגייר מבין אלה. ידועים גם מקרים שהודות לנישואי תערובת הצליחו רוצחי עמנו להימלט מגרמניה. אם יהיו כאלה שיאלצו להחליט – אם להיפרד מנשותיהם וארושותיהם או לא להתחבר עם ארצם ומולדתם – נשאיר הברירה בידם", שפירא היה נחרץ בדעתו "לא לתת רישיונות לבעלי נישואי תערובת". הוא הסכים עם חברי הוועדה ש"נוכרים בעלי זכויות מיוחדות בהצלת יהודים בימי חורבן קהילות ישראל באירופה, במקרים אלה על קציני העלייה בחו"ל להביא את הבקשות לאישור בפני משרד העלייה בקריה, ועל הנכרי להתגיר". היחיד בוועדה שהתנגד לתמיכה הגורפת של חברי הוועדה בשפירא, היה אידוב כהן (פרוגרסיבים), נימוקו היה: "יש בארה"ב הרבה משפחות שאינן נקיות מנישואי תערובת, אפשר שפעם יחשבו על עלייתם ארצה."⁵⁰ כשנודע לשר המשפטים פנחס רוזן (פליקס רוזנבליט) (פרוגרסיבים) כי אין מכניסים ארצה נשים נוצריות הנשואות ליהודים, העלה סוגיה זו בישיבת הממשלה.⁵¹ שפירא אישר את הדבר והתמקד בעיקר בשאלת הנשים הגרמניות:

חקרנו מי הן הנשים האלו. הנשים הגרמניות היו לשעבר א.ס.אס במחנות השמדה של יהודים, השתתפו ברצח יהודים במידה לא מועטת. הוא הדבר בייחס לפולניות. דעתנו היא שיהודים כאלה, שעסקו בעיקר בשוק השחור, עזבו את המחנות ונדרו לערי גרמניה, ויש להם נשים גרמניות, אלמנט זה אין הכרח שיבוא לארץ ולא נפסיד הרבה אם לא יבוא. ישנם יהודים כשרים שעלינו לדאוג להם. בינתיים הגיע מספר לא קטן של נשים נוצריות והן מהוות בעיה רצינית. אין להן שום זיקה ליהדות ולדבר שנעשה בארץ. יש להן אורח חיים משלהן... וגם מבחינה משפטית תתעוררנה בעתיד בעיות.

48. ועדת העלייה, 5.11.1948, שם.

49. ועדת העלייה, 5.11.1948, שם.

50. שם, שם.

51. פרוט' ישיבת ממשלה, אמ"י, 7.11.1948.

שפירא הסתמך על הסיכום שנתקבל בוועדת העלייה שלא להרשות עליית זוגות מעורבים שבהם הנשים נוצריות, אלא במקרים יוצאים מהכלל, "שהאשה עסקה בהצלה בימי ההשמדה, וזיווגה ליהודי לא היה מתוך רצון להציל עצמה מגרמניה ולבוא לארץ..." במקרים כאלה, אמר שפירא מאשרים את עלייתה בתנאי שתתגיייר טרם העלייה. שפירא הדגיש שהחלטה זו נתקבלה על דעת כל חברי הוועדה לעלייה של מועצת המדינה. אולם דברים אלה לא הניחו את דעתו של רחן. הוא ביקש שהממשלה תדון ותחליט בנושא זה.

בממשלה סברו הרוב שאכן אין להתיר עליית נשים גרמניות ופולניות, בשל המשקעים הקשים של השואה,⁵² אולם עלתה השאלה כיצד לנהוג לגבי נשים לא יהודיות מארצות אחרות. השאלה הקונקרטית התעוררה בשל בקשות עלייה של משפחות מעורבות מצ'כיה. שפירא טען שהוא בודק כל מקרה לגופו, וכדי להוכיח את מידת פתיחותו הוא סיפר שאישר את עלייתן של "שתי גויות נוצריות ממש", כלשונו. הווה אומר – שאינן בקטגוריה של זוגות מעורבים, אלא אשה נוצרייה שהצילה יהודים וביקשה רשות כניסה לארץ. ולאחר שהוא התיר את עלייתה, היא ביקשה שגם אמה הזקנה תצטרף אליה, ושפירא נענה ואישר את עלייתן. לעומת אלה סירב שפירא לאשר בקשות עלייה של זוגות מעורבים וילדיהם במקרים שלדעתו לא היו מוצדקים.⁵³ שפירא הסביר שהוא פועל לפי העיקרון – "להתיר רק עליית אותו אלמנט שעזר ליהודים בזמן שלטון היטלר". הרבה מהמשפחות המעורבות בצ'כיה לא ענו לדעתו על קריטריון זה: "יש יהודים הרוצים לברוח עכשיו מצ'כיה, יהודים שלא הייתה להם כל שייכות לא לציונות ולא ליהדות, יהודי אשר התחתן עם גויה ולא דאג שהיא תתגיייר, לא דאג שהילדים יימולו, למה לנו 'יהודים' כאלה במדינת ישראל?" שאל שפירא את עמיתו לממשלה.

רוחן היקשה: מה ייעשה במקרה שהבעל הוא "ציוני טוב, ויש לו אשה נוצרייה, והיא איננה רוצה לעבור לדת היהודית, האם אתה מתיר את עלייתה?". שפירא השיב שאם יתברר לו "שהמשפחה תהיה משפחה יהודית" יתיר את עלייתם. לשאלה – מהי "משפחה יהודית", ענה שפירא "אשר ילדיה נמולו ונוהגים מנהג יהודים". שפירא העדיף להבליט את הארגומנט הלאומי, אולם נראה כי עיקר התנגדותו לעליית נשים נוכריות נבעה מטעמים דתיים.

שרי מפא"י לא קיבלו את עמדתו של שפירא: גולדה מאיר הביאה דוגמאות מיהודי ברית המועצות אותם הכירה מקרוב בעת כהונתה כשגרירה שם, וביניהם משפחות מעורבות רבות, "אני מודה ומתוודה: הייתי עושה הכל שמשפחות כאלה תעלינה" אמרה גולדה. דב יוסף טען שלדעתו יש להתיר עליית נשים לא יהודיות הנשואות ליהודים, אף אם לא פעלו להצלת יהודים בימי השואה. גם משה שרת ודוד רמז סברו

52. פרוט' ישיבת ממשלה, שם, 3.5.1949.

53. הדוגמה ששפירא הביא: "יהודי שהוא ניצל, אבל משפחתו נשמדה. הוא התאהב בנצרית שבעלה מת, ויש לה מבעלה הראשון ארבעה ילדים, ומאשתו יש לו עכשיו שני ילדים..." שפירא נפגש עם אותו יהודי שהגיע לארץ ולא התרשם ממנו לטובה: "זוהי זמורת זר, הוא לא יוסף שישנה יהודים אלא משפחה נוצרית בארץ ישראל. הוא והילדים ייגררו לאחר האשה ולא להיפך, ולמקרים אלה דומיהם אני אומר לא". שם, שם.

כמותו, ואליהם הצטרף זלמן שז"ר שהתנגד במיוחד להתנות מתן אשרה בגיור: "זו אינה דרך יהודית, כך לא מכניסים תחת כנפי השכינה"⁵⁴.
 בן-גוריון שהקדים ואמר שהוא שולל נישואי תערובת, הבהיר עם זאת שמבחינה עקרונית אין למנוע כניסתן של משפחות מעורבות. הוא שלל גם את הטענה שיווצרו בעיות משפחתיות וחברתיות קשות אם יבואו ארצה הרבה משפחות מעורבות.⁵⁵
 השירים הדתיים תמכו בשפירא. עמדתו של הרב י.מ. לוין, (אגודת ישראל), הייתה חד משמעית: "בזמן עזרא ונחמיה בבית השני גירשו את הנשים הנוכריות, ומדוע צריכים אנחנו לדאוג להכניס נשים נוכריות לארץ-ישראל..."⁵⁶ לכן לטעמו של לוין נהג שפירא בליברליות מופרזת כאשר אישר כניסתם של חלק מן הזוגות המעורבים. הרב י.ל. פישמן (המזרחי) הצטרף לדעתו של הרב לוין.⁵⁶ על אף חילוקי הדעות בממשלה, לא הועמד הנושא להצבעה, והשר שפירא נותר בעל הסמכות להחליט לפי ראות עיניו.

בקיץ 1949 איפשרו גם שלטונות פולין ליהודים לעלות ארצה. דווח כי בין המועמדים לעלייה מפולין נמצאות משפחות מעורבות רבות. ההיתר לעלייה מפולין הושג לאחר מאמצים רבים והמופקדים על העלייה חששו שאם יגבילו את העלייה ייסוגו שלטונות פולין ויבטלו את הסכמתם ליציאת היהודים.⁵⁷ ישראל ברזילי, ציר ישראל בפולין, קיבל הוראה שלא לעכב את עליית הנשים הלא-יהודיות וילדיהן, אולם הוא נדרש לפקח על העולים ולדווח עליהם למשרד העלייה.⁵⁸ אף כאן הועלו חששות רבים מפני חזירתם לארץ של פעילים קומוניסטים וכאלה שניהלו תעמולה נגד המדינה.

סוגיה זו הייתה עתידה לשוב ולעלות על שולחן הריונים בכנסת ובממשלה ולשנות צורה. בעוד שבטרם חוק השבות נתעוררו חילוקי דעות אף לגבי התרת כניסתו של בן זוג שאינו יהודי, הורחבה הזכות לעלייה כאשר הוחלט (בשנת תש"ל – 1970) להחיל אותה גם לגבי ילדים ונכדים לא יהודים.⁵⁹ אז נקבע כי זכויותיו של יהודי לפי חוק השבות וחוק האזרחות מוקנות גם "לילד ולנכד של יהודי, לבן זוג של יהודי ולבן זוג של ילד ושל נכד של יהודי". יתירה מכך, בתיקון זה אף נקבע כי בני משפחתו של יהודי זכאים לשבות ולאזרחות, אפילו אין הוא בחיים או אינו עולה יחד עמהם.⁶⁰

54. שם, שם.

55. שם, שם.

56. פרוט' ישיבת ממשלה, אמ"י, 3.5.1949.

57. התכתבות ברזילי ושר החוץ, ספטמבר 1949, אמ"י, ג/5556.

58. הכהן, עולים בסערה, עמ' 62-65.

59. בסעיף 4 שנוסף לחוק השבות בשנת תש"ל.

60. סעיף זה עלה לדין עם גל העלייה הגדול מברית-המועצות משנת 1989 שהביא עמו משפחות מעורבות וצאצאיהן, אז הועלתה הצעה לתיקון החוק ולצימצום הגדרת בני המשפחה הזכאים לעלות לפי חוק השבות. ראה: אמנון רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, 672-675.

ילדים "לא נימולים"

תוך עלייתם של פליטי שואה מאירופה עם הקמת המדינה התברר כי מצויות ביניהם משפחות עם ילדים שלא נימולו. עובדת הימצאותם של ילדים לא נימולים להורים יהודים התפרשה כהתכחשות של ההורים לזהותם היהודית. המילה נחשבה לתעודת זהות של יהודי בין אם היה דתי או חילוני. הבעיה לא נתעוררה במקרים שהילדים לא נימולו בגלל סיבות אובייקטיביות, כגון חוסר אפשרות לבצע את ברית-המילה בתוך סערת המלחמה, העדר מוהל וכיוצ"ב, שהרי ההנחה הייתה שהם יוכלו לעשות את ברית המילה עם עלייתם. השאלה עלתה לגבי אותם הורים שנותרו בארצות אירופה לאחר המלחמה ונמנעו במתכוון מעריכת ברית מילה לבניהם שנולדו אז, כולל כאלה שהיו במערב אירופה לאחר המלחמה, בצרפת, בארצות השפלה וכדומה, והייתה להם אפשרות לקיים ברית-מילה. ההסבר שניתן לכך היה, שבהיותם עדיין תחת הטראומה הנוראה של אימי השואה, ותוך האווירה הקשה בעיצומה של המלחמה הקרה בין המעצמות שהתנהלה בשלהי שנות ה-40, והדיכורים על האפשרות למלחמת עולם שלישית, נרתעו מיצירת מציאות העלולה להסגיר את ילדיהם במקרה ששוב תחזור הסכנה. "ידועים מקרים שהורים נמנעו מלמול את בניהם ורואים בזה מעין 'פוליסה' וערבות לביטוח חייהם במקרה של התפרצות מלחמה". סיפר שפירא.⁶¹

הגישה לגבי מקרים אלה הייתה הרבה יותר סלחנית מאשר בסוגיית הנשים הלא יהודיות וילדיהן: "יש להתייחס בליברליזציה לילדים בלתי נימולים, כי כאשר יגדלו יתחנכו בארץ יבינו שעליהם להימול" אמר שטנר. וברל רפטור מילא אחריו: "אף שאיני נוטה לבטל מילה הקיימת אלפי שנים בישראל, יש מקום להקל את כניסתם של ילדים בלתי נימולים".⁶²

גם הח"כים הדתיים היו יותר ותרניים בשאלת הילדים הבלתי נימולים, "יש לדרוש העלאתם של ילדים שמפחדו ורדפו את יהדותם ושומרים להם את הזכות להיות 'פעם' לא יהודי..." אמר ורהפטיג. שפירא הציע לדרוש שהילדים ימולו בחו"ל בטרם עלייתם לישראל והוסיף: "במקרים שאין אפשרות לעשות זאת מחמת טעמים רפואיים – להודיע לנו שמות הילדים לטפל בהם בארץ". חברי הכנסת ביקשו להקל גם בעניין זה, ולא להתנות את המילה כתנאי לעלייה אלא לנסות לשכנע את ההורים בכך. גם במקרה זה החליטו שלא לתת פירסום וגושפנקה רשמית להוראה זו אלא כ"הוראות פנימיות".⁶³

סוגיית הבריאות בדיונים על הגבלת העלייה בשנים הראשונות למדינה

בחוק השבות תש"י (1950) נתקבל סייג שנועד למנוע את עלייתו של מי ש"עלול לסכן בריאות הציבור". המקום המרכזי שיוחד לנושא הבריאות עשוי להיראות תמוה

61. הוועדה לענייני עלייה, 5.11.1948, אמ"י.

62. שם, שם.

63. שם, שם.

ללא הכרת הרקע שעליו צמת.

מוסדות העלייה היו מוטרדים מבעיות הבריאות החמורות של העולים. בין ניצולי השואה שבאו בתחילת גל העלייה הגדול – בשנים 1948–1949, נפוצו מחלות מדבקות. במחנות העקורים בגרמניה, אוסטריה ואיטליה, דיווחו רופאים על עשרה אחוזים ויותר של חולי שחפת ומחלות חשוכות מרפא אחרות.⁶⁴ גם בקרב העולים מארצות האיסלאם היה אחוז גבוה של חולים.

בדצמבר 1948 החליטה ההנהלה הציונית להטיל פיקוח רפואי על המועמדים לעלייה מאירופה, וסוכם על דעת הנהלת הסוכנות והממשלה על סלקציה רפואית בקרב העולים. נקבע שכל מועמד לעלייה ייבדק על-ידי ועדת רופאים מן הארץ שתקפיד על מתן אישורי עלייה על פי קריטריונים רפואיים מוגדרים. בהמשך הורחבה ההגבלה גם על עלייתם של נכים. ההנחה הייתה כי הגיינט יעניק להם את הטיפול הנדרש בארצות בהן נמצאו.⁶⁵

פעילי העלייה בחו"ל לחצו להעלות את החולים ובארץ הירבו להתלבט בסוגיה זו. בעיית התחלואה הקשה עלתה תדיר בדיוני הנהלת הסוכנות ובישיבות הממשלה: "בתוך המחנות מסתובבים כיום למעלה ממאה חולי שחפת פתוחה, העולים להדביק את כל הסביבה... נוסף לכך גדול אחוז החולים במחלות אחרות. בעיקר נפוצו מחלות מין, אחוז החולים במחלות אלו בין עולי צפון אפריקה ותורכיה הוא ממש מבהיל..." דיווח שפירא שכיהן גם כשר הבריאות, לעמיתיו בממשלה. הוא סיפר גם על מחלות הנפוצות בקרב ילדים וציין ש"התמותה גבוהה מאד".⁶⁶ קשה במיוחד הייתה ההתמודדות עם מספר גדול של חולים במחלות נפש, שלא נמצא להם מקום לאישפוז. גיורא יוספטל, מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות, תיאר בפני חברי ההנהלה הציונית את המציאות במחנות: "דובר כאן על האחוז [הגבוה] של החולים, הנכים וכדומה, אין זו רק שאלת מספרם שאי אפשר להחזיקם יחד עם הבריאים. הילדים הדביליים במחנות יוצרים תמונה איומה".⁶⁷

שפירא הסביר כי הבעיה הקשה בטיפול בחולים המגיעים ארצה מחמירה עוד יותר עקב מצוקת האישפוז הקשה במדינה, ובייחוד במחנות העולים בהם רוכזו ריבבות אנשים, וביניהם אלפי חולים: "יש להכניס את החולים באופן מיידי לבית החולים, אבל לא תמיד ישנה אפשרות של הובלה ואין גם אפשרות של קשר טלפוני כדי להזמין את מגן-דוד אדום... הרופאים במחנות עובדים מתוך מסירות נפש ממש, יומם ולילה, אבל אין להם אפילו חדרים מתאימים להקמת בית חולים זמני במקום". בתי החולים בערים היו מלאים עד אפס מקום, ונוסף לכל אלה הכבידה גם מצוקה כספית קשה: "התקציב כה מיצער, עד שאין בכוחו לספק אפילו את הדרישות המינימליות ביותר..." אמר שר הבריאות. היה מחסור גם בתרופות חיוניות שהיה צורך לייבאן מחוץ לארץ ולא נמצא מטבע זר לרכישתן.⁶⁸

אליעזר קפלן, שר האוצר, שתבע אף הוא למנוע את כניסתם של חולים במחלות

64. פרוט' מושב הוועד הפועל הציוני, 23 באוגוסט, 1948, אצ"מ, S 323.

65. פרוט' ההנהלה הציונית, 6 בדצמבר 1949, אצ"מ, 46/1.

66. פרוט' ממשלה, 3.5.49, אמ"י.

67. פרוט' הנהלת הסוכנות 29.3.1949, אצ"מ, 26/2.

68. הכהן, עולים בסערה, עמ' 196–197.

מדבקות חשוכות מרפא, טען כי "המצב גרוע יותר מכפי שתואר על ידי מר שפירא...". קפלן תבע להקפיד על יישום ההחלטה על ביקורת רפואית של המועמדים לעלייה בארצות המוצא שלהם. הוא סיפר כי לפי הדיווחים שהגיעו נמצאים בערך כשש מאות חולים בשחפת פתוחה שאנשי הגוינט מתכוונים להעבירם ארצה. "אין כבר חילוקי דעות בינינו בנוגע לכך כי אין להכניס לארץ אנשים החולים במחלות מדבקות או שאין תקווה להבראתם", הזכיר קפלן לחבריו את ההחלטות שהתקבלו והיפנה אצבע מאשימה כלפי אנשי מחלקת העלייה בסוכנות, המתעלמים מן ההחלטות למנוע את עליית החולים, ומעלימים את מצבם של החולים המועמדים לעלייה. גם בגוינט הוטחו האשמות על שהוא מעורר העלאת חולים לישראל על מנת להשתחרר מן הטיפול בהם.⁶⁹ ראשי מוסדות הרפואה הזהירו מפני הסכנה של הפצת מגיפות קשות בארץ.

ד"ר מאיר, המנהל הכללי של משרד הבריאות, הזהיר אף הוא מפני כניסתם של עולים במחלות מידבקות. "אחרי העליה מבולגריה, מאפריקה ומתימן אשר כל אחת הביאה אתה את צרור המחלות שבארצות מוצאן, שומעים כעת על עלייה מפרס ומאפגניסטן, מקומות אשר מלריה, שחפת ומחלות טרופיות וסוכטרופיות אחרות שכיחות בהן... לפני זמן קצר הזהרתי את הסוכנות מפני הסכנה של כניסת חולי צרעת ארצה, מארצות אשר בהן ישנם חולים אלה לאלפים (תורכיה!) אהיה מחוסר אחריות אם לא אזהיר אתכם מפני הבאת חולים נוספים ארצה. אין הארץ יכולה לקלוט אותם כעת.... ברצוני להגיד ולהזהיר, שאם עד כה חיינו בניסים, הן גם לניסים יש גבול" (הדגשה במקור).⁷⁰ החשש הגדול היה כי המחלות יתפשטו ויקיפו את הבריאים מקרב העולים וגם מהיישוב הוותיק. כאשר פרצה מגיפת שיתוק ילדים במעברת ראש העין, היא החלה להתפשט במהירות ליישובים אחרים, ודעת הציבור הזדעקה נוכח תופעה זאת.⁷¹

ככל שגדל מספר העולים הלכה והחמירה בעיית הבריאות. הקושי הגדול היה בחוסר אפשרות לעכב את בואם של החולים שבאו מארצות מצוקה בהם חוסלה רובה של הקהילה היהודית, כמו בתימן, בעירק ובלוב. דווח על אונייה מלוב שבה נמצאו עשרות עיוורים, וגם מארצות שלא "נתחסלו" הקהילות הוסיפו להגיע חולים במחלות קשות: נמסר על מטוס מפרס שבו נמצאו חולים בצרעת ובמחלות מדבקות אחרות ועוד, אותה עת נראה היה כי מערכת הבריאות והאישפוז במדינה הולכת וקורסת.⁷²

על אף כל ההחלטות על מניעת עלייתם של חולים, היא לא נמנעה ברוב המקרים. כאשר הגיעו פניות לאפשר את עלייתם של כאלף יהודים מהודו, השיב משרד העלייה כי "מבחינה עקרונית מוכנים אנו לתת את רישיונות העלייה המבוקשים, בתנאי שאין בין המועמדים לעלייה אנשים חולים במחלות מדבקות".⁷³ מקוציין שבדרום הודו דיווחו אנשי משרד הבריאות שנשלחו לשם, כי רוב בני הקהילה לוקים

69. פרוט' ממשלה, 3.5.49, אמ"י.

70. ד"ר מאיר, מנכ"ל משרד הבריאות אל שר העלייה ושר האוצר אמ"י, ג/5558, 11/12/49.

71. הכהן, *עולים בסעודה*, עמ' 194-195.

72. רות בונדי, *שיבא, דופא לכל עת*, תל-אביב, 1981.

73. אמ"י, ג/5558, 17/10/49.

בפילרייסים, מחלה מדבקת וחשוכת מרפא ובמחלות אחרות, והוחלט לעכב את עלייתם.⁷⁴ אולם בסופו של דבר הועלתה קהילה זו בשלמותה.

לאנשי הסוכנות היהודית לא הייתה שליטה על עולים שהגיעו בכוחות עצמם. כך אירע באוניית עולים שהגיעה מסיין. מספר היהודים שם נאמד ב־13,000 איש. בעלי האמצעים העדיפו להגר לארצות הברית, ואילו לישראל שלחו אונייה מלאה בוקנים וחולים שלא היו יכולים לקבל אשרות כניסה לארצות אחרות. יוספטל מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות וד"ר אברהם שטרנברג – מנהל השירות הרפואי לעולים, שיצאו לחיפה לקבל את העולים הופתעו ממראה עיניהם: "עלינו על סיפון האונייה הגדולה והמפוארת שהייתה מצופה עץ יקר וריהוט מרופד קטיפה אדומה. עובדי האונייה וקציניה נעו בלבוש צחור ואלגנטי עם קישוטי זהב... עברנו בחדרים, עשרות חולי נפש, חולים ונכים רבים, ויותר מהם ישישים עיריים תוהים וחרדים לעתידם."⁷⁵ מוסדות העלייה לא ידעו כיצד להתמודד עם תופעות כאלה.⁷⁶

ההצעה לכלול בחוק השבות סעיף שנועד למנוע את כניסתם של מי שעלולים לפגוע בבריאות הציבור עורר ויכוח בכנסת. היו שטענו שאין להטיל תקנה דרקונית כזו על חולים, מה עוד שבכך נמנעת גם כניסתם של בני משפחה שהם בריאים. אולם ההתנגדות לא הייתה רבה. הסיבה לכך נעוצה בדעה שהשתרשה בקרב העוסקים בעלייה, ונתקבלה גם בציבור הרחב, כי בארצות המוצא של העולים נמצאו משפחות רבות שהעדיפו להישאר בארצם או להגר לארץ אחרת, ואילו את החולים שבמשפחה שלחו ארצה, כדי להשתחרר מעול הטיפול בהם.⁷⁷

בוועדת החוקה, חוק ומשפט הירכו להתלבט בסוגיה זו. חבר הכנסת יוסף לם (מפא"י) שוכנע בצורך להגביל את כניסת החולים בנימוק ש"לו היינו כותבים כיום חוק קיבוץ גלויות וחיסול גלויות, לא הייתה כל הצדקה להגביל את זכות העלייה, כי אי אפשר להשאיר את הפרשעים והחולים בגולה ולעשות סלקציה של כל האנשים הבריאים והראויים לעלייה". מאחר והגלויות לא חוסלו והגיעו חולים באחוז גבוה, מעבר לזה שבקהילות המוצא, ראו מנסחי החוק הצדקה בקביעת הסייג שבא לעצור מגמה זו, ולמנוע עלייתם של חולים במחלות מדבקות העולות לסכן את בריאות הציבור.⁷⁸

זכותם של עבריינים לעלות לישראל

בחוק השבות תשי" (1950) לא נכלל סייג שנועד למנוע את כניסתם של עבריינים. בשנתיים שקדמו לכך הועלתה שאלת כניסתם של אלו פעמים אחדות ועוררה סערה

74. יהודי קוצ'ין הועלו רק בשלהי 1952. הכהן, *עולים בסערה*, עמ' 312.

75. שטרנברג, *בהיקלט עם*, עמ' 29. בוגרי, *שיבא*, עמ' 152–153. הכהן, *עולים בסערה*, עמ' 187–197.

76. על הניסיונות השונים למניעת עלייתם של חולים. ראה: דבורה הכהן: "מדיניות העלייה בעשור הראשון למדינה: הניסיונות להגבלת העלייה וגורלם". בתוך: דבורה הכהן (עורכת) *קיבוץ גלויות, עלייה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות*. קובץ מחקרים. (טרם פורסם).

77. הכהן, *עולים בסערה*, עמ' 187–203.

78. ועדת חוקה חוק ומשפט, כ' בתמוז תשי"י, ארכיון הכנסת.

על בימות ציבור ובעיתונות. סוגיה זו נדונה בממשלה כבר בתחילת 1949, בעקבות הדיון הציבורי בעניינו של סידני סטנלי, יהודי שחי באנגליה והואשם בעבירות מטבע ובספרות. התביעה בלונדון לא מצאה ראיות מספיקות להעמידו לדין ונקבע שהוא יגורש מאנגליה. לפי הנהוג גירשו אדם לארץ בה הייתה לו אזרחות אלא אם נמצאה ארץ אחרת שהייתה מוכנה לקלוט אותו. לסטנלי שנוולד בפולין הייתה אזרחות פולנית, והוא היה עתיד להישלח לפולין, אולם הוא ביקש לעלות לישראל ולהיכנס ארצה בתוקף היותו יהודי, ואיים שאם לא יותר לו להיכנס לארץ והוא יגורש לפולין – הוא יתאבד.

שפירא התלבט: "אם נעשה את ארץ ישראל מקלט לכל יהודי שיעבור עבירות בחוץ-לארץ ויחפש מקלט כאן... איזה רושם יעשה הדבר בעולם". עם זאת לא רצה לקחת על מצפונו את נעילת השערים בפני יהודי נרדף. לפתרון הבעיה הציע שפירא להעניק לו אשרת תייר – "זכות מקלט למשך זמן מסוים בארץ ישראל". – הוא הסביר שמגמתו לבחון את התנהגותו של סטנלי: "אם יתנהג כשורה – ניתן לו זכות לשהות בארץ. אם התנהגותו תהיה שלילית – נצווה עליו לעזוב את הארץ". שפירא הסביר שהוא בעד התרת כניסתו של סטנלי בשל הסכנה הצפויה לו אם יישלח לפולין: "אילו גירשוהו לאמריקה או לצרפת, לא הייתי מעורר את העניין כאן, אולם היות ומגרשים אותו לפולין... לא הייתי רוצה שהדבר יהיה על מצפוננו".⁷⁹

משה שרת – שר החוץ, שלל את גישתו הסלחנית של שפירא: "לא מפני שהוא יהודי מגרשים אותו, אלא הוא נתגלה כמקור זוהמה... לא לשם כך הקימונו את מדינת ישראל. הקימונו אותה בשביל יהודים הסובלים על יהדותם ולא בשביל יהודי שסרח ושמנו יצא לשימצה והוא מחפש כאן מקלט". כאשר נשמעו גם קולותיהם של הטוענים שמדינת ישראל מחוייבת להגן על יהודים בכל תנאי, אף אם סרחו, הציע שרת לעשות הבחנה בין סוגי העבריינים. הוא הביא דוגמא ממחנות העקורים באירופה, שם נתפסו יהודים שעסקו בשוק שחור ונאסרו. שרת טען כי אותם אנו חייבים להעלות: "לדבר זה נתפסו יהודים מסיבות סוציאליות ומסיבות הזמן... במשך כל הזמנים הטורפים של בריחה נתפסו בני-אדם על זיופים ממין מסוים – רישיונות מעבר ובריחה וכו', לא אקנוס אותם על זה". לא דומה לאלה היה מקרהו של סטנלי. ושרת תבע למנוע את כניסתו לארץ. זו הייתה גם עמדתו של בן-גוריון.⁸⁰

אהרון ציזלינג (מפ"ם) הוסיף על דברי שרת וטען שאם תותר כניסתו של סטנלי לארץ עלול להיות בכך אף עידוד לפשע: "נפתח פתח לכל אדם לפשוע, ותמיד יהיה לו ביטחון שיש לו מקום מקלט להימלט מפני אימת גור-הדין". הוא הציע לעגן בחוק את מניעת כניסתם של עבריינים כבר בפתחת הכנסת הנבחרת,⁸¹ בכך שיגדירו את הזכאים לעלייה: "שזכות זו ניתנת לכל יהודי, פרט לשני סוגים: פושעים וחולים במחלות מדבקות.... חייבים וזכאים אנו לחזור ולומר זאת בכל שעה שנגדיר פירוש חופש העלייה לארץ-ישראל. אם לא כן הופכים אנו את ארצנו מקום מקלט לפושעים. מקרה מחלה מדבקת, הרי זה עניין אחר, כאן רצון להגן על שלום הציבור".

79. פרוט' ממשלה, אמ"י, 20.2.49.

80. שם, שם.

81. הבחירות לכנסת התקיימו בינואר 1949, תודש לפני אותו דיון.

לעמדת ציזלינג הצטרף עמיתו לסיעה מרדכי בנטוב, שהתנגד בתוקף לכניסתו של סטנלי: "אין הוא רוצה לעלות לארץ משום שהוא יהודי, ולא משום שהוא ציוני. הוא היה רוצה להישאר באנגליה, אלא הואיל וכלו כל הקצין, מבקש הוא מפלט כאן... כלפי חוץ, נעמיד עצמנו במצב, שכאילו מקבלים אנו אלמנטים הפסולים בעיני אחרים. נרביק כתם לעצמנו". יתר על כן, טען בנטוב: "אנו יכולים ליצור תקדים בינלאומי, שלגבי כל גנב יש פרוצדורה בינלאומית מקובלת, ואילו לגבי גנב יהודי יש מקום מועד, ששם הוא משתלח: מיד שולחים אותו לארץ-ישראל ואנו חייבים לקבלו".⁸²

הרב מיימון, שר הדתות, דרש להתיר את כניסתו של סטנלי. "צריך לתת רשות לכל יהודי, גם לפושע הגדול ביותר, לעלות לארץ. אסור לנו לסגור את השער... ביהדות הדתית ישנו כלל: כיוון שיהודי נכנס לארץ ישראל, נתכפרו כל עוונותיו." גם דוד רמז חייב את היתר הכניסה לסטנלי: "אין דעתנו נוחה מקבלת פושעים. אולם בתקופה זו שנדיחנו בכל הארצות לא יכלו לעלות – אין אנו מבחינים בין יהודי ליהודי והרשות לכל יהודי אפילו נפשע לעלות לארץ".

בשעה שנדרן בממשלה עניינו של סטנלי בשנת 1949, בטרם חוק השבות, הוחלט בהצבעה בממשלה ברוב של קול אחד (4:5) שלא לתת רשות עלייה לסידני סטנלי.⁸³ אולם בזה לא תם העניין. הוויכוח נמשך מעל דפי העיתונות, הנושא חזר לשולחן הממשלה, ובסופו של דבר התיר שפירא את כניסתו של סטנלי לארץ, בתוקף הסמכות שלו להחליט על מתן אשרות עולה. לימים הועלתה התביעה להוציא מידי של השר הממונה את הסמכות לפסוק מה יהא בגורלו של מי שחוק השבות היה מסוייג לגביו.⁸⁴

בעת הדיון על חוק השבות התחדש הוויכוח בסוגיה זו. הטיעון העיקרי שעלה בדבריהם של רוב המתנגדים להתיר כניסתם של עבריינים היה לשמור על תרמית המוסרית של המדינה, שלא יתקבל בעולם הרחב הרושם שהמדינה מסוככת על פושעים ומגוננת עליהם. חברי הכנסת הדתיים שללו את הסייג המונע כניסת עבריינים. ורהפטיג טען שאין למדינה זכות למנוע עליית יהודי שחטא בחו"ל. ב"צ דינבורג נזעק: "המערת פריצים היה הבית הזה?". ורהפטיג טען שהוא מתנגד לכל הסייגים, מלבד עניין הסכנה "לשלום המדינה". הוא האמין שאין למנוע כניסתם של מי שנאשמו בארצות מוצאם כעבריינים, למעט מי שנאשם בשיתוף פעולה עם הנאצים, לגביהם טען ורהפטיג כי "אם הוא פושע כזה, הריהו מסכן גם עתה את שלום הצבור".⁸⁵

על אף הוויכוחים בשאלת כניסתם של עבריינים למדינה לא יוחד לסוגיה זו מקום בניסוח הסייגים לחוק השבות המקורי (תש"י – 1950). השערתו היא כי לא היה ברצונו של המחוקק להוסיף סייגים רבים, העלולים, כפי שהזוירו אחרים מחברי הכנסת, לפגום בחיגיונות של החוק ובתוקפו, אותו רצו לראות ככולל ורחב ללא

82. שם, שם.

83. פרוט' ממשלה, אמ"י, 20.2.49.

84. חיים כהן, גשר, דצמבר 1972.

85. ועדת חוקה חוק ומשפט, כ' בתמוז, תש"י, ארכיון הכנסת.

מיצרים.⁸⁶

חיים כהן, היועץ המשפטי לממשלה שהכין את הצעת החוק, התנגד עקרונית לכלול סייגים בחוק השבות. הוא נענה לתביעות של שירות הביטחון למנוע כניסתם של מי שעלולים לסכן את ביטחון המדינה, אולם לא ראה סיכון כזה בכניסתם של עבריינים.⁸⁷ נראה כי שאלת העבריינים, שלא בדומה לשתי הסוגיות האחרות שזכרו בחוק השבות, נראתה כנוגעת למקרים בודדים והיא לא נתפסה כשאלה מאיימת באותה עת.

שאלה זו לא ירדה מעל הפרק. בשנתיים הבאות נדונו עוד מקרים בהם ביקשו עבריינים יהודים בארצות שונות להעניק להם זכות כניסה לארץ, והמדינות בהם נמצאו העבריינים הביעו נכונות לשלוח אותם לישראל אם היא תסכים להכניסם. כך אירע בסין בשנת 1950 כאשר השלטונות פנו שם אל קצין העלייה הישראלי בשנחאי והודיעו לו על נכונותם לשחרר יהודי הנאשם ברצח אורח סיני, בתנאי שממשלת ישראל תסכים לקבלו. בשנת 1951 פנו שלטונות ההגירה האמריקאים לנציגות הישראלית בניו-יורק והודיעו על נכונותם לשחרר יהודי שנדון למאסר בגלל מעשה פשע ולגרשו, בתנאי ששלטונות ישראל יהיו מוכנים לקבלו. בשנת 1952 הודיעו שלטונות בלגיה על נכונותם לשחרר יהודי בלגי שנדון על גניבה, בתנאי שישראל תסכים לקבלו. זמן קצר אחר-כך נתפס יהודי בלגי בגניבה גדולה שכללה יהלומים וחפצי ערך ונמלט לישראל. משטרת בלגיה דרשה להסגירו לידיה, אך באותה עת לא הייתה אמנת הסגרה בין שתי הארצות. היהודי דרש שיתנו לו זכות להישאר בארץ כעולה, בהתאם לחוק השבות. גם בארצות-הברית נאסר יהודי לאחר שנאשם בשני מקרי רצח והוא הודיע שברצונו לעלות עם שחרורו.⁸⁸ מקרים אלה ואחרים הביאו ליזומה להכניס תיקון לחוק השבות למניעת עלייתם של עבריינים.

כארבע שנים לאחר אישורו של החוק המקורי הביא ישראל רוקח, שר הפנים דאז, בפני הכנסת את ההצעה לתיקון חוק השבות, בכ"ט בשבט התשי"ד (2.2.1954). אותה עת כבר חלו שינויים בהרכב משרדי הממשלה ובאיושם. משרד העלייה חדל להתקיים, והסמכויות להענקת אשרות כניסה לארץ נמסרו למשרד הפנים.⁸⁹ בדיון שהתקיים בכנסת התנגדו רוב חברי הכנסת הדתיים לתיקון בחוק. אברהם משה גניחובסקי (הפועל המזרחי) טען כי לכל יהודי הזכות לעלות, כולל הפושעים: "אנו הציונים הדתיים רואים את הציונות כרפואה שצריכה להבריא את האדם. העלייה לארץ היא לא רק עלייה גופנית, אלא גם עלייה רוחנית – רפואה לאדם. מי זה אמר שלגנב אסור לחזור בתשובה? ... ומה עם בניו, האם לא יכולים להיות אזרחים טובים כשיתחנכו כאן?". גניחובסקי ייעץ לשר הפנים לקרוא את הספר "עלובי החיים" של ויקטור הוגו, ושאל: "לפי התיקון הזה, מה דינו של ז'אן ואלוז'אן? האם יכול היה לבוא לארץ? הרי הוא היה פושע, אולם אחרי כן נעשה לאדם נעלה".⁹⁰

86. 5-3 ביולי 1950. דברי הכנסת, 6 עמ' 2103-2035.

87. חיים כהן בראיון, 24.3.1997. לדבריו הייתה זו גם עמדתו של בן-גוריון.

88. דברי הכנסת, 15 עמ' 817. 2.2.1954.

89. רוקח התמנה לשר הפנים עם צירוף הציונים הכלליים לממשלה הרביעית שבן-גוריון הקים בדצמבר 1952.

90. דברי הכנסת, כ"ט בשבט, תשי"ד, 2.2.1954.

ורפהטיג, עמיתו לסיעה, נותר אף הוא בהתנגדותו למנוע כניסת עבריינים. הוא הביא הנמקה משפטית וטען כי התיקון פוגע ברוחו של חוק השבות: "חוק השבות בא לקבוע עיקרון שכל עם ישראל בעולם כולו יש לו חלק ונחלה בישראל – – – מכאן, שיהודי החוזר למולדתו חוזר בזכות ולא בחסד. ואם זוהי זכותו, אין לנו שום סמכות למנוע ממנו את האפשרות לחזור למולדתו." ורפהטיג סבר שהצורך בתיקון לחוק "הוא קלוש ואין לו כל ערך מעשי. אילו היינו צריכים לקבל במשך שנתיים או כמה שנים אפילו פושע או עברייני, מוטב לקבלו ולסכול מאשר לפגוע בעיקרון הקדוש הזה".

עמדות המחייבים או השוללים את התיקון בחוק חצו מפלגות. לא כל חברי הכנסת הדתיים התנגדו לתיקון בחוק, ישראל רוזנברג (המזרחי) חייב אותו. רוב חברי הכנסת של מפא"י שהשתתפו בוויכוח חייבו את קבלת התיקון, אך אברהם כלפון (מפא"י) טען שאין להתבסס על הרשעות של אדם באחת מארצות הגולה. "אנחנו יודעים שיש מידה רבה של אנטישמיות בעולם, גם בארצות המזרח וגם בארצות המערב, ואינני יודע אם חלק מהעבריינים המועדים האלה אינם קורבן של האנטישמיות".⁹¹

הצעת החוק הועברה לדיון בוועדת החוקה, חוק ומשפט, ועוררה אף שם חילוקי דעות, אולם ברוב דעות הוחלט לקבל את ההצעה לתיקון החוק. באותה עת כיהן משה שרת כראש הממשלה והוא לא שלל את החוק. הכנסת אישרה את התיקון בחוק, (כ"ד באב, תשי"ד). בו נאמר: "אשרת עולה תינתן לכל יהודי שהביע את רצונו להשתקע בישראל, חוץ אם נוכח שר הפנים שהמבקש בעל עבר פלילי העלול לסכן את שלום הציבור". בחוק זה נקבע שזכות העלייה לא תישלל אוטומטית מכל עברייני, אלא מאותם העלולים לפי שיקוליו של שר הפנים לסכן את שלום הציבור.⁹²

תיקון זה בחוק השבות הועמד למבחן הבג"ץ בכמה עתירות של עבריינים שניסו לנצל את חוק השבות על מנת להימלט מעונשים שהיו צפויים להם בארצות בהם נאשמו בפשעים שונים. בייחוד התעוררה השאלה לגבי פושעים שהצליחו להיכנס ארצה בעורמה ובהיותם בארץ דרשו אשרת עולה כפי הנגזר מחוק השבות. חוק הכניסה לישראל תשי"ב – 1952 איפשר לשר הפנים לתת צו גירוש למי שנמצא בישראל ללא רישיון. לפי חוק זה פעלו במקרים אחדים: יואנוביצ'י שברח מרומניה הגיע ארצה וגורש (1958). פרקש, יהודי יליד הונגריה שהתגורר בארצות שונות באירופה, ביצע שם עבירות רבות.⁹³ בשנת 1962 התגנב לאונוייה שהפליגה לארץ, ונעצר. הוא דרש אשרת עולה. שר הפנים הוציא נגדו צו גירוש מהארץ בתוקף חוק הכניסה לישראל תשי"ב – 1952. מרוין לי גולד שבא לישראל בספטמבר 1961, והביע את רצונו להשתקע בארץ ולקבל תעודת עולה. שר הפנים סירב לאחר שנודע כי גולד הוא בעל עבר פלילי.⁹⁴ לפירסום רחב זכה מאיר לנסקי שהגיע לישראל

91. שם, שם.

92. התיקון לחוק השבות נתקבל בכנסת ב-23.8.1954.

93. ב-1956 נידון פרקש בבגליה לשלוש שנות מאסר על גניבה. באותה שנה נידון גם בשוויץ למאסר על גניבת יהלומים, בשנת 1958 נידון באיטליה למאסר שנתיים על גניבה והדחה למתן שוחר, בבגליה נידון למאסר בשל נשיאת שם מזויף.

94. גולד עתר לבג"ץ, גולד נ' שר הפנים, (בג"ץ 94/62), 1964. על ההנמקה לגירושו ראה רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני, עמ' 678, הערה 17.

מאמצות הברית כתייר וביקש לקבל אשרת עולה. שר הפנים החליט שלא לתת לו אשרת עולה כשהתברר שהוא בעל עבר פלילי העלול לסכן את שלום הציבור.⁹⁵ לנסקי הואשם במעשים פליליים בעסקי הימורים, בקשרים עם פושעים מן העולם התחתון בארה"ב, והועלתה הסברה כי ימשיך בקשריו עם הפשע המאורגן גם בהיותו בארץ.⁹⁶ סערה ציבורית התעוררה כאשר ד"ר ראובן סובלן שנאשם בעבירת ריגול בארה"ב הגיע ארצה בדרכון מזויף, וגורש מהארץ ימים אחדים לאחר הגיעו, סובלן התאבד טרם הוחזר לארה"ב. פרשת גירושו ומותו עוררו תגובות תרעומת בחוגים שונים בארץ.⁹⁷

כפי שצפו חברי הכנסת לא היה מספר גדול של עבריינים שעשו שימוש בחוק השבות, יתכן שצצם קיום ההגבלה בחוק מנעה מרבים להזדקק לו, מכל מקום מעבר למקרים בודדים לא עלה הנושא על הפרק.

מי הם יהודים

הפולמוסים הגדולים בשאלת "מיהו יהודי" אשר הסעירו את המדינה מאמצע שנות החמישים לא נבעו מחוק השבות אלא מפקודת מירשם התושבים (תש"ט, 1949), בנוגע לרישום בסעיף "לאום". השאלה שהירכו לדון בה הייתה האם ניתן להפריד בין הדת ללאום היהודי. ביחוד נתפרסמו עתירותיהם של רב סרן שליט והאב רופאייזן. ההנחיות שהוציא שר הפנים ברי"הודה לגבי הגדרת "יהודי" במירשם התושבים לא הלמו את רוח ההלכה, גרמו לסערת רוחות בקרב הציבור הדתי והביאו להתפטרותם של השרים הדתיים מן הממשלה (24.5.1958). בעקבות הפולמוס שהתפתח בשאלה זו פנה בן-גוריון אל חמישים "חכמי ישראל" – אישים יהודים בארץ ובתפוצות וביקש את חוות דעתם.⁹⁸ סוגיה זו חורגת ממסגרת הדיון של מאמר זה.

הנושאים שנדונו על-ידי מעצבי מדיניות העלייה ובאו פחות לידיעת הציבור הרחב, היו שאלות שנתעוררו בדבר עלייתן של קהילות שהוטל ספק בזהותן היהודית. נושאים אלה נדונו בפורומים סגורים בהנהלת הסוכנות ובממשלה והקפידו לשמור על סודיותם, בין אלה היו הקראים, 'בני ישראל' מהורו והפאלאשים.

הקראים

הקראים נחשבו משך הדורות כמי שפרשו מקהל ישראל – מן היהדות התלמודית.⁹⁹ שלא כאחיהם במזרח אירופה שהיו מובדלים מהציבור היהודי, מנוכרים לו ואף

95. בג"ץ 442/71, פסקי דין, כרך כ"ו, חלק שני, תשל"ב-תשל"ג, 1972.

96. רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני, עמ' 680.

97. חיים כהן טען כי הגירוש נעשה בחופזה בהוראת בן-גוריון, שלא בידיעתו ובלי שנועצו בגורמים המשפטיים במדינה. ראיון, 24.3.97. ורי רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני, עמ' 681-682. על התגובה הקשה בציבור הדתי ראו: ורהפטיג, חוקה לישראל, עמ' 147.

98. א' ח' שאקי, מיהו יהודי, ירושלים, תשל"ז, 1976. עמ' 98-136.

99. מ' קוריןאלדי, המעמד האישי של הקראים, ירושלים, 1984.

נאשמו בהתנכלות ליהודים, היוו הקראים במצרים קהילה גדולה שהייתה קרובה ליהודים "הרבניים" ומספרם נאמד ב־10,000 נפש. רבים מהם קשרו את גורלם עם הקהילה היהודית והיו פעילים בתנועה הציונית.

כאשר דנו במוסדות העלייה בהבאת יהודי מצרים ארצה, עלתה על הפרק גם שאלת הקראים שם. ראש מחלקת העלייה בסוכנות, יצחק רפאל הורה שלא להעלותם ארצה, ונשמע להוראותיהם של החוגים הדתיים שהתנגדו לעליית הקראים. הקראים במצרים הפעילו את קשריהם, פנו אל ראשי התנועה הציונית במצרים, אל אנשי ציבור בישראל ולחצו לפעול לביטול ההגבלות שהוטלו על עלייתם. אפילו אנשי "תורה ועבודה" – תנועתו של רפאל במצרים, פנו אליו והעידו על זכויותיהם של הקראים, על מסירותם וחלקם במאבק הציוני. עקב לחצים שהופעלו על רפאל מעברים שונים, הוא פנה אל הראשון לציון הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל ואל רבה הראשי של ירושלים הרב פסח פרנק, וביקש את חוות דעתם. לאחר בירור מעמדם של הקראים מבחינה הלכתית קבע הרב פרנק את מסקנתו: "חלילה לנו להכניס צרעת ממארת כזאת בכרם בית ישראל".¹⁰⁰ הרב עזיאל הגיע למסקנה מתונה בהרכה: "החלטנו להרשות כניסתם לארץ בתור בני מקרא".¹⁰¹ רפאל הינחה את אנשיו ברוח פסיקתו של הרב פרנק, שלא להתיר את עלייתם. הנושא עלה על הפרק פעם אחר פעם ורבו הלחצים על מחלקת העלייה להתיר את כניסתם, אך רפאל לא נסוג מעמדתו.

במהלך שנת 1949 החמיר מצבם של היהודים במצרים והם נקלעו למצוקה קשה. כאלף יהודים נאסרו, כל הנושאים במשרות ממשלתיות פוטרו ונאסר על היהודים לפתוח חנויות ולהפעיל בתי מלאכה ומפעלים שבבעלותם. בישיבת הממשלה תיאר שרת את מצבם החמור של היהודים במצרים: "יש כאן עניין של ארץ אויב, ואנשים אלה צריכים להיראות כפליטי חרב, ואנו מתחייבים בנפשם ובנפשנו אם מעכבים אנו איש אחד – – – אין לדעת מה יפול מחר במצרים ומה יהיה גורל אנשים אלה, ומצבם עתה כמצב היהודים בגרמניה הנאצית. בימי המלחמה!".¹⁰² המצרים לא הבחינו בין היהודים לקראים, וראו באחרונם חלק מהקהילה היהודית.

רבים מיהודי מצרים ניצלו את כל הנתכבים שנודמנו להם כדי להימלט משם. בין היוצאים היו גם קבוצות של קראים. הם הגיעו לרומא ולמרסיי ומשם התכוונו להגיע לישראל. שליחי מחלקת העלייה שדיווחו לרפאל על קבוצות אלה קיבלו הוראה שלא להעלותם ארצה.¹⁰³ בסופו של דבר עלו לארץ רבים מבני קהילת הקראים ממצרים. נאמנותם לציונות ולמדינת ישראל התפרסמה בעת משפט נאשמי "הפרשה" במצרים (1955), בין אלה שנתפסו והועלו על הגרדום היה ד"ר משה מרזוק, בן הקהילה הקראית במצרים, ששילם בחייו על מסירותו למדינה.

בשלהי שנת 1949 החלו להגיע ארצה עולים מפולין במסגרת ההסדר שהושג עם ממשלת פולין. גם בין אלה נמצאו קבוצות של קראים. שלא בדומה לקראים שבמצרים הייתה במזרח אירופה מציאות אחרת. קהילת הקראים שם הייתה

100. הרב פרנק אל רפאל, 29.5.1949. אצ"מ, S6/6523.

101. רפאל אל הרב גולד וש"ז שרגאי, 10.6.1949, שם. וראה, הכהן, עולים כסערה, עמ' 50–52.

102. פרוט' ישיבת ממשלה, 8.11.1949, אמ"י.

103. הכהן, עולים כסערה, עמ' 51–52.

מתבוללת ונחשדה בהתנכלות ובהלשנות על יהודים בפני השלטונות. מערכת הייחסים שלה עם הציבור היהודי הייתה מתוחה ועכורה.¹⁰⁴ באורח אירוני לא נעשה ניסיון למנוע את כניסתם של הקראים מפולין, מפני החשש מתגובתה של ממשלת פולין. ישראל התחייבה בפניה שלא להטיל כל הגבלה על היוצאים משם, ויריהם של שליחי מחלקת העלייה היו כבולות. יצחק בן צבי, לימים נשיא מדינת ישראל, שהשתדל בעד עלייתם של הקראים ממצרים, קידם בברכה גם את עלייתם של אלה מפולין. כאשר פורסמה הידיעה על בואם של הקראים מפולין מיהר בן צבי לשגר מכתב ברכה לרפאל על "עלייתם של האחים הנידחים האלה".¹⁰⁵

"בני ישראל" מהודו

השאלות שהתעוררו בייחס לקראים נשאו אופי שונה מאלה שהתייחסו ל"בני ישראל" מהודו והפאלאשים מאתיופיה. לגבי האחרונים נחלקו הדעות בדבר זהותם היהודית. אנשי הרבנות עסקו בסוגיה זו תקופה ממושכת אולם השאלה נעשתה קונקרטיה בשעה שהחלו יהודי הודו לעלות לישראל. ההיסטוריה של 'בני ישראל' הייתה מעורפלת. לפי המסורת שהייתה בידם הגיעו אבותיהם לחופי הודו לפני אלף ותשע מאות שנה מארץ ישראל, מפרס ומתימן. הרבנות בישראל שנתבקשה לחוות דעה בסוגיה זו, התקשתה להכריע בדבר וקבעה: "ניתוקם מיתר הקהילות והסתגרותם בקרב עצמם, גרמו שנשתכחה מהם תורה ולא ידעו על כל המצוות. ברם, מנהגים רבים ששרדו בקרבם, בטרם באו במגע עם יהודים ממקומות אחרים, מעידים על אמונתם".¹⁰⁶

הקושי לפסוק בעניינם של 'בני ישראל' התעורר בשל מיעוט המקורות המוסמכים על קורותיהם ומנהגייהם. העדות ההיסטורית הנאמנה הראשונה עליהם היא מראשית השלטון הבריטי בהודו. כאשר החלו לבוא קבוצות גדולות של יהודים מבבל ומחלב שבסוריה להודו. קהילת יהודי עיראק בהודו סייעה להם, והשתדלה לקרבם למקורות היהדות. אולם כאשר עלתה השאלה לגבי היתר נישואין עמהם, שוב הועלה הספק ביהדותם.¹⁰⁷

בשנת 1944 הובאה השאלה בפני הרב הראשי הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג ובפני הראשון לציון הרב בן-ציון מאיר חי עזיאל. הם מצאו היתרים לגבי מקרים מסוימים שנשאלו עליהם, אולם הם לא הוציאו פסק עקרוני על מעמדם ההלכתי בשאלת הנישואין, והשאלה נותרה לשיקול דעתו ולהכרעתו של כל רב מקומי המוסמך לרשום נישואין ו"בין אלה נמצאו שהישיאום ונמצאו שהיססו להשיאם".¹⁰⁸ מבחינת זהותם היהודית של 'בני ישראל' נתקבלה עמדתו של הראשון לציון הרב עזיאל שאמר: "לא מרצונם פרקו מעליהם תורה ומצוות אלא שנשתכחה מהם תורה מסיבות

104. ש' ספקטור, הקראים באירופה שבשליטת הנאצים, פעמים, 29 (1986), עמ' 90-108.

105. 4.12.49, בן-צבי אל רפאל, אצ"מ, S6/6523.

106. בני ישראל - פסקי הלכה ומקורות לכידוד דינם ומוצאם, הוצאת הרבנות הראשית, ירושלים, תשכ"ב.

107. השאלה הראשונה התעוררה כנראה בשנת 1843, ומאז לא חדלה הבעיה לעלות בפני חכמי ישראל ובגדר. שם, שם.

108. שם, שם.

גלותם בארצות רחוקות מגותקים ומבודדים מכל פזורי האומה".¹⁰⁹ לאחר הקמת המדינה כאשר החלה עלייה גדולה מהודו, עלו עימה גם כששת אלפים מ'בני ישראל'. מלכתחילה לא ננקטו אמצעים למנוע את בואם ארצה, אולם לאחר שהגיעו נפתח מחדש הדיון בשאלת מעמדם מבחינה הלכתית. השאלות הוצבו לגבי שני תחומים: ביחס לזהותם היהודית, כהגדרת הרב הראשי הרצוג: "אם 'בני ישראל' הם צאצאי גרים, או מזרע בית ישראל". והשאלה השנייה התייחסה לטיבו של מעמדם בדיני אישות. "מצד אי החזקתם בגיטין" – מאחר ולא נשתמרה בידם המסורת המקובלת של עריכת גיטין וקידושין.¹¹⁰ ההכרעה בשאלת מעמדם ההלכתי הייתה נתונה בידי הרבנות בישראל, אולם מאחר ובעניין זהותם היהודית הייתה הסכמה רחבה, לא נמנעה מהם הזכות לעלות לישראל לפי חוק השבות.

'ביתא ישראל' מאתיופיה

שאלת זהותם היהודית של 'ביתא ישראל' באתיופיה הייתה שונה מזו של 'בני ישראל'. על מוצאם של הפאלאשים לא נמצא מידע, אף לא נודע מתי הגיעו לאתיופיה. מתחילת המאה ה-16 זיהו רבנים את 'ביתא ישראל' כצאצאי עשרת השבטים. בייחוד קנתה לה אחיזה הרעה כי הם צאצאי שבט דן. חוקרים הטילו ספק בדעות אלה, היו שסברו כי מוצאם מיהודים שהיגרו מדרום תימן או מדרום ערב ומצרים והתערבו באוכלוסייה המקומית, אחרים סברו שהם מצאצאי שבטים אתיופיים שהתייהדו.¹¹¹

תשומת לבו של יהדות העולם לקהילת 'ביתא ישראל' הופנתה על-ידי יעקב פייטלוביץ שפעילותו למען העדה החלה בראשית המאה ה-20, הוא ארגן ועדים של תומכים בארצות שונות ופעל להקניית חינוך יהודי לבני העדה, יום הקמת בתי ספר והכשרת מורים. במהלך שנות הכיבוש האיטלקי נותקו הקשרים עימם, אולם עם שובו של הקיסר היילה סילאסי לשלטון, החלו להגיע לאתיופיה מבקרים יהודים מאירופה ומארץ ישראל והקשר עם 'ביתא ישראל' התהדק. הרבנים לא ראו בהם יהודים וחיבו אותם לעבור גיור. היעדר מידע בדוק אודות מוצאם גרם לכך שהיו בין הרבנים שלא ראו פתרון הילכתי אף בגיורם. דווקא העלאת האפשרות שהם מצאצאי יהודים עוררה בעיה: "אפילו אם כבר התגיירו כדן. החשש הוא שמא נתערבה בהם ממזרות. אין אצלם גיטין כדת משה וישראל, ואשה שיצאה מבעלה והלכה ונישאת, הרי אם הם מזרע ישראל, הבנים ממזרים..." קבע הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג.¹¹² לאחר הקמת המדינה ובעת שהגיעו יהודים מעשרות קהילות ברחבי העולם נמנעו מוסדות העלייה בישראל מהבאת בני העדה. בסוף שנת 1949 דווח על יוזמה

109. הרב עזיאל פסק: "הם מזרע קדש של היהדות, ותמכתי יסודותי על תשובת רב האי גאון... ואיגרת הרמב"ם לחכמי לונלי שמדובר שם על היהודים שבהודו שאינם יודעין תורה שבכתב ואין להם מן הדת אלא שהם נימולים ושוכתים ביום השבת, והמדובר הוא כודאי על אבות אבותיהם של אלה...", ראה: קובץ בני-ישראל (לעיל הערה 106).

110. הרב הרצוג, שם, שם.

111. ס' קפלן, "מבוא היסטורי", בתוך: מיכאל קורנאלדי, *יהדות אתיופיה*, ירושלים, תשמ"ט.

112. מנחם ולדמן, *מעבר לנהר כוש, יהודי אתיופיה והעם היהודי*, תל-אביב, 1989. מכתבי הרב

להעלאת 60 משפחות מחבש¹¹³ שבוע לאחר מכן הובאו בעיתונות ידיעות על גילוי "שבטים נדחים ונשכחים" במקומות שונים בעולם. הם ידעו לספר על שבטים יהודים בחבש, בורמה ואפגניסטן השואפים לעלות לישראל, "הם יהיו המיליון השני" בישרו העיתונאים.¹¹⁴ ידיעות אלה הרתיעו עוד יותר את קובעי המדיניות. ניסיונות אחרים שעשו הפעילים למען עליית הפאלאשים לא מצאו אוזן קשבת בממשלה. ההחלטה הייתה שלא להעלותם, אף לא לעשות כל פעולה על מנת לעודד את עלייתם בעתיד.¹¹⁵

לעמדת הממשלה היו גם שיקולים מדיניים להימנעות מהעלאת 'ביתא ישראל'.¹¹⁶ אולם עמדתם השליטת של מוסדות העלייה נבעה בעיקר בשל חוסר הבהירות בעניין זהותם היהודית. יותר מעשרים וחמש שנים היו עתידות לחלוף עד שקבע הראשון לציון הרב עובדיה יוסף כי מעמדם הוא כשל יהודים, ורק לאחר מכן החלו לדון בארגון עלייה מאתיופיה, על-פי המתחייב מחוק השבות.

יישומו של חוק השבות

חוק השבות קבע כי הזכות לעלייה תוגבל "אם נוכח שר העלייה שהמבקש פעל נגד העם היהודי או נגד מדינת ישראל, או עלול לסכן את שלום הציבור או ביטחונו". על מסירת הסמכות לידי שר העלייה לקבוע את אי זכאותו של יהודי לעלות, קמו עוררים. חברי כנסת ממפלגות שונות העלו את החשש כי שר עלול לשגות או לפעול בשרירות לב. חבר הכנסת תופיק טובי (מק"י) דרש למסור את הסמכות לוועדת הפנים. אליהו לנקין (חרות) טען כי הסמכות שניתנה לשר למנוע כניסת יהודים עלולה להיות מנוצלת לרעה, ולשמש נשק בידי השלטון כנגד יריבים פוליטיים. ללנקין לא הייתה התנגדות אישית לשר העלייה, הוא התנגד למסור סמכות זו לשר אחר או לממשלה כולה, ותבע לבטלה. במקרה שיימצא בין העולים מי שפעל נגד העם היהודי או מסכן את ביטחון המדינה, ניתן להעמידו למשפט, טען לנקין. יוסף לם הציע שהסמכות לא תימסר בידי שר מסוים, אלא בידי הממשלה. ורהפטיג לימד סניגוריה על הצעת החוק, והסביר כי מבחינה משפטית אומנם מוטלת האחריות על כל הממשלה, אולם יישומו של החוק נעשה באמצעות שר.¹¹⁷

גם תוכן הסעיף המדבר על מי "שעלול לסכן את שלום הציבור או את ביטחונו" עורר את חשדם של חברי האופוזיציה שמא ייעשה בו שימוש שרירותי. ביחוד חששו מכך חברי חרות ומק"י. טובי הציע שבמקום אמירה כוללת תינתן הגדרה יותר

113. מעריב, 18.12.1949.

114. שם, 24.12.1949.

115. זאב שרף, מזכיר הממשלה להנהלת הסוכנות, 4/1/50, עליית הנוער, מרכז תיעוד, 620.24, התכתבות קול ושרף, 25/11/51, 30/11/51; ראו: ולדמן, עמ' 233-240.

116. משרד החוץ שטיפח את הקשרים עם הקיסר היילה סילאסי נקט זהירות ביחס אליהם מתוך רצון שלא לפגוע בייחסים הטובים שנקמו באותם הימים עם שלטונות אתיופיה.

117. ועדת חוקה, חוק ומשפט, 5.7.1950, ארכיון הכנסת.

השבות מיהו יהודי ברוח ההלכה לא נתקבלה, וזכותו של כל יהודי לעלות ארצה נותרה שרירה וקיימת. גם בסייגים של חוק השבות (תשי"י) לא נעשה שימוש משך השנים, ולא נחסמה כניסתם ארצה של אנשים בטענה שפעלו נגד העם היהודי או נגד ביטחון המדינה.¹²⁷

בית המשפט הגבוה לצדק חזר וקבע במפורש בפסיקתו (1987) כי כל יהודי זכאי לעלות ארצה: "מדינת ישראל היא מדינתו של כל עם ישראל, על כל יחידיו ועל כל קהילותיו, על כל זרמיו ועל כל גווניו, הן אלה היושבים בה והן אלה המתגוררים בתפוצותיו ובגלויותיו. למען כל אלה המדינה קמה, ובזכותם של כל אלה המדינה קיימת. זוהי תפיסת היסוד הבלתי מעורערת של הוגיה ושל מקימיה, שנמנו על כל חלקי העם. מדינת ישראל קמה למען פתוח שפריה לאחים, קרובים ורחוקים, המבקשים לשוב אליה, לבנותה ולהיבנות בה."¹²⁸

על סף שנת החמישים למדינה עדיין נותר חוק השבות על מכוננו, אף כי הוא מותקף מעברים שונים. האירוניה של ההיסטוריה היא, שדווקא בניהם של המוני העולים שבאו מכוחו של חוק השבות, הם הקוראים עליו תגר. אנשי המפלגות החרדיות מצד אחד, וחוגים אינטלקטואלים רדיקליים מן הצד האחר סבורים – כל אחד מטעמו, שאין עוד להשאיר את חוק השבות כשהיה.

חמישים שנות המדינה היו תקופה רבת תפוכות. העליות הגדולות שהכפילו ושילשו את היישוב הארץ-ישראלי חוללו כאן שינויים מפליגים והצמיחו חברה חדשה. ארגונים ומוסדות רבי כח התמוטטו, אליטות התחלפו, עמדות ודעות שלטו בכיפה פינו את מקומן בפני רוחות חדשות. כל אלה מצאו ביטוי במערכת הפוליטית שעברה שינוי מערכות, והייצוג הפוליטי במוסדות השלטון משקף את התמורה בחברה הישראלית. הערכים שהדריכו את חברי הכנסת בראשית שנות המדינה אינם תקפים עוד כמקודם. אמנם גם בעת שהתקבל החוק היו כאלה שהחוק לא היה מקובל בעיניהם, כמו 'הכנענים' – קבוצת אינטלקטואלים מן הצד הימני קיצוני של הקשת הפוליטית שפעלו בארץ בשנות הארבעים ובראשית שנות החמישים. הם ראו בישראל אומה מקומית מקושרת ישירות למרחב השמי של עמי המזרח התיכון הקדום, וביקשו לנתק את היישוב היהודי בארץ מן הזיקה לעם היהודי בתפוצות ומן המחויבות היהודית האוניברסלית. אולם הזרם הכנעני היה מוגבל לחוג מצומצם, ואף שהשפעתו חרגה מבחינות מסוימות מעבר לתחומם,¹²⁹ הרוב הגדול בציבור הישראלי לא עירער על החוק. בעת קבלת חוק השבות הייתה הסכמה רחבה ברוב חלקי הציבור בישראל לגבי חשיבות הזיקה שבין מדינת ישראל ליהודי התפוצות, שהייתה עמוד השדרה של

127. רובינשטיין, המשפט הקונסטיטוציוני, עמ' 677, הערה 15. אולם היו מקרים שבהם לא הוענקה אשרת עולה מטעמי בריאות, לרבות בריאות הנפש, שם. שם. כאן יש לציין כי התקנות של הסוכנות על הגבלת עלייתם של חולים ובני משפחותיהם, שנתקבלו בנובמבר 1951 ובשנים שלאחריהן "מוסר לתיאום", התייחסו לדרך פעולתה של מחלקת העלייה בסוכנות שארגנה ומימנה את העלאתם של העולים. חולה שכא בכוחות עצמו ברוב המקרים לא נמנעה ממנו הכניסה, הכהן, ראה לעיל הערה 76.

128. מנחם אלון, בג"ץ 264/87, 78/88, 95.136, 200, 238, 224, 282-382, 723, 272/89. תנועת ש"ס ואח' נ' מנהל מינהל האוכלוסין במשרד הפנים ואח', פ"ד, מ"ג (2), 727, בעמ' 737.

129. א' שפירא, "השוואה ומלחמת העולם כרכיבים ב'זהות היישובית'", הצינונות, מאסף כ', תל-אביב 1996, עמ' 248-249.

החוק. שנים ספורות לאחר שנתגלו נוראות השואה, לא היו עוררים על מחויבותה של המדינה ליהודי הגולה, ובמיוחד אחריותה לסייע ליהודים במצוקה. במגילת העצמאות גם הודגש כי הקשר אינו חד סטרי, שהזיקה בין ישראל ויהודי התפוצות היא הדדית – "אנו קוראים אל העם היהודי בכל התפוצות להתלכד סביב היישוב בעלייה ובבניין, ולעמוד לימינו במערכה הגדולה על הגשמת שרשרת הדורות לגאולת ישראל".¹³⁰ חוק השבות מסמל גם בעיני היהודים בארה"ב ובארצות אחרות את ביטוי הסולידריות של המדינה עמהם.

בסוף העשור החמישי להקמת המדינה אין עוד קונסוס בציבור הישראלי לגבי חשיבות הזיקה שבין מדינת ישראל ליהודי התפוצות. המפלגות החרדיות תובעות להדק את הפיקוח של האורתודוקסים על החוק, שלעיתים קרובות הוא נכרך עם חוק האזרחות ומירשם האוכלוסין, סביבו מתלהטות הרוחות במחזוריות קבועה. מאבקם על "חוק ההמרה"¹³¹ הוא שלב נוסף במתקפה שלהם על החוק. מן הקוטב האחר תוקפים את החוק "הפוסט ציונים" והסוציולוגים הביקורתיים הסבורים כי מדינת ישראל חייבת להיות מדינת כל אזרחיה, ללא כל זיקה מיוחדת ורשמית ליהודי התפוצות. לטעמם חוק השבות הוא חוק המפלה לרעה את תושביה הערביים של המדינה, ואין לו תוקף במדינה דמוקרטית. ההיסטוריונים החדשים סבורים כי החוק מיצה את עצמו, אין כיום קהילות יהודיות במצוקה, וכל מי שרצה יכול היה לעלות, לכן אין עוד צורך בחוק השבות. הם רואים אותו כחוק שזמנו חלף, שאין בו עוד צורך רעיוני או מעשי. באורח פאראדוקסלי, לדעתם דווקא ההצלחה ביישומו של החוק מבטלת את המשך נחיצותו.

ערעור על חוק השבות מצד חוגים קיצוניים מצדה האחד של הקשת הפוליטית או מצידה האחר אין בהם להפתיע. החידוש הוא בכירסום המתפתח לאחרונה דווקא בקרב הציבור הרחב שגונן משך השנים על חוק השבות ועל פרשנותו הרחבה בשאלת 'מיהו יהודי'. הדילמה עלתה בסוגיית העלאתם של הפאלאשמורה, בני שבט לא יהודי התובעים זכות עלייה משום קשרי משפחה עם האתיופים שעלו לישראל. נוכח הפירסומים על מציאותם של שבטים גדולים באסיה ובאפריקה הטוענים לזהות יהודית, והמבקשים זכות עלייה מתוקף חוק השבות, מתרבים הספקות האם יש להשאיר על מכוננו את החוק המאפשר התפתחות שהיא מנוגדת בתכלית לתפיסתם של יוזמיו ומחוקקיו, ולעמדתו של רוב הציבור בישראל.¹³²

נראה לנו כי לבעיית יישומו של החוק ושמירת נאמנותו למטרתו המקורית, ניתן למצוא פתרון במישור המשפטי. משמעותו העיקרית של החוק הייתה ההכרה כי מדינת ישראל היא מדינתו של העם היהודי, והזיקה ההדדית ביניהם היא אינהרנטית. השמטתו של סמל זה מבסיס המדינה יהווה מהפכה בכל מסכת הערכים שעליהם ביססו את עצם הקמתה של מדינת ישראל וזכות וקיומה. מי שאינם כופרים באלה לא יוכלו להסכים עם ביטולו של חוק השבות.

130. ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. תל-אביב, ה' באייר תש"ח, 14 במאי 1948.

131. "חוק ההמרה" מכוון למנוע גיור על ידי מי שאינם משתייכים לזרם האורתודוקסי ביהדות, כמו הקונסרבטיבים והרפורמים. בעת כתיבת המאמר, קיץ 1997, נטוש הוויכוח בין המפלגות הדתיות לאחרים ומאיים על שלמות הממשלה.

132. הדברים באו לביטוי בפולמוס על התביעות להעלאת הפאלאשמורה, ובוועדה שמינה יאיר צבן, שר הקליטה, לבחון שאלה זו, (מסקנותיה הוגשו בינואר 1993).

